

Міністерство освіти і науки України
Одеський національний університет ім.І.І.Мечникова
Інститут соціальних наук
Кафедра політології

Політична психологія
(курс лекцій)

Одеса – 2006

Автор:

О.Ю. Хорошилов, к.політ.н., доцент .

Рецензенти:

С.М.Наумкіна, д.політ.н., професор.

С.А .Матвєєв, д.економ.н., професор.

Курс лекцій затверджено

на засіданні кафедри політології

Протокол № 1 від 13 лютого 2006 р.

Курс лекцій затверджено

на засіданні Вченої Ради

Інституту соціальних наук.

Протокол № від 2006 р.

ПЕРЕДМОВА

Політична психологія – порівняно молода галузь політичної науки. Її теоретичні витоки слід шукати у роботах представників європейської та американської інтелектуальних традицій кінця XIX – початку XX ст. Проте, незважаючи на це, психологічні знання все частіше використовуються під час досліджень політико-владних відносин, електоральної поведінки громадян, політичної соціалізації особи, політичного лідерства, політичних конфліктів та співробітництва тощо. На сьогодні політична психологія як наука і навчальна дисципліна зарекомендувала себе як одна з найважливіших галузей сучасної гуманітаристики.

Даний курс лекцій створено на допомогу студентам-політологам а також всім тим, хто цікавиться психологічним підґрунтям політичних процесів сучасності. Головним завданням курсу лекцій автор вважає систематизацію і роз'яснення понять і проблем політичної психології, необхідних для осягнення основ психологічного аналізу політики. Подано та проаналізовано теоретичні підходи до найбільш важливих феноменів політичного життя, які відображають сучасні досягнення політичної психології.

Лекція I

Предмет і метод політичної психології.

План:

- 1. Місце політичної психології в системі суспільствознавства.**
- 2. Проблемне поле політичної психології. Методи політико-психологічних досліджень.**
- 3. Структура і функції політичної психології.**
- 4. Сфера практичного застосування політико-психологічних знань.**

1

Проблема визначення місця політичної психології в системі сучасного суспільствознавства досить складна і суперечлива. Поняття «політична психологія» застосовується в двох значеннях: як форма політичної свідомості і як власне наукова дисципліна. У першому випадку, політична психологія постає як сукупність духовних утворень, що містять емоційно – почуттєві відчуття і уявлення людей про політичні явища. У другому випадку, політична психологія - це область знань, що вивчає соціально – психологічне сприйняття людьми політичних реалій, що досліджує механізми політичного поведіння громадян, впливу на нього свідомості і підсвідомості. Різні точки зору існують і в трактуванні назви науки. Одні автори воліють говорити про «політичну психологію», інші – про «психологію політики», треті використовують назву «соціально – політична психологія». Інтелектуальна європейська традиція вважає політичну психологію самостійною політичною наукою, американська традиція, навпроти, розглядає політичну психологію як складову частину єдиної, комплексної науки про політику. Ще одна позиція проявилася останнім часом у російській науці – з 2000 року Міністерство освіти Росії наукову дисципліну «політична психологія» розглядає як область соціальної психології.

Доцільним є визнання існування в політичній психології двох орієнтацій:

1. Орієнтація, що йде від політології та наголошує на впливі, який робиться тими або іншими психологічними феноменами на політичні відносини.
2. Орієнтація, що йде від психології та звертає увагу переважно на психологічні процеси, які лежать в основі політичних подій.

У генезисі політичної психології як науки можна виділити три основні етапи:

1. Імплицитний (протополітичний) етап – політика ще не вичленована як особливий Об'єкт психологічного аналізу, але використовується як матеріал при вивченні соціальних настановлень, стереотипів, цінностей та інших регуляторів соціальної поведінки. Основні проблеми в цей період – національний характер, міжнаціональні відносини, психологія

масових рухів і т.п. Перший етап розвитку науки цілком вкладається в рамки кінця XIX - початку XX століття. Серед європейських дослідників того періоду варто назвати Г. Лебона, Г. Тарда, С. Сігеле, В. Вундта. У Росії політпсихологічну проблематику розвивали Н. Михайловський, В. Бехтерєв, А. Чижевський, в Україні –

М. Грушевський тощо.

2. Експліцитний (політичний) – політика автономна, хоча і досить розпливчата галузь досліджень. Найважливіші теми – політичні настановлення, участь (вибори, приналежність до партій), політична соціалізація, національна ідентичність, пропаганда і реклама. На Заході цей період починається з кінця 1960 – х рр., коли в США, при Американській психологічній асоціації, була створена група для вивчення проблем міжнародної політики, що у 1970 році переросла в Інститут психіатрії і зовнішньої політики. У 1968 р. в Американській асоціації політичних наук виник дослідницький комітет з політичної психології, а в 1979 р. на його основі було організоване Товариство політичних психологів. Приблизно із середини 1960 – х рр. починається розробка політпсихологічної тематики й у СРСР. Це роботи Б. Поршнева, Ю. Давидова, В. Паригіна й інших соціологів, істориків і психологів. На сьогоднішній день у Російській Федерації є: сектор політичної психології в Інституті США і Канади, лабораторія в Академії освіти, кафедри політичної психології у вищих навчальних закладах Москви і Санкт – Петербургу. У 1993 р. створена Асоціація політичних психологів на правах секції Російської асоціації політичних наук. В Україні діють Інститут соціальної і політичної психології й Український інститут соціоніки.

3. Розвитий – чітко задане проблемне поле, сконструйовані спеціальні теорії і пояснювальні моделі, методи і техніка досліджень, усвідомлена політична роль психолога в суспільстві, що змінюється. Усвідомлений соціотехнічний, прикладний характер знання. Формується соціальне замовлення на політпсихологічні дослідження.

Політична психологія виникла як прямиий наслідок політизації психології і психологізації політики. Внаслідок того, що психологічні аспекти політичних процесів, так чи інакше зачіпають проблемне поле інших дисциплін, існує тісний зв'язок політичної психології з такими науками:

1. *Філософія* – грає для політичної психології важливу методологічну роль. У її межах розкриваються структура політичної свідомості, її взаємовідносини з іншими формами суспільної свідомості (релігійною, науковою) і реальними політичними феноменами.

2. Проблеми, суміжні з політико-психологічними (типологія особистості політика, лідерство і т.п.) розглядаються в *політичній антропології*.

3. Політична психологія активно співпрацює з *політичною соціологією*. Остання досліджує соціальні основи політики, особливості масової свідомості ціннісної системи суспільства тощо.
4. Аналіз політичної поведінки лідера похилого віку неможливий без залучення даних *вікової психології* і психології розвитку.
5. *Психофізіологія* і *психологія стресу* можуть допомогти при розгляді дій політиків в умовах кризових ситуацій.
6. Вивчення багатьох сучасних політичних процесів вимагає врахування національно – психологічних особливостей учасників політичних дій, що припускає взаємодію з *етнопсихологією*.

Таким чином, на підставі наведених вище даних, ми можемо визначити **політичну психологію** як *науку про психологічні аспекти політичної активності соціальних суб'єктів*.

2

Згаданий уже нами вище міждисциплінарний характер політичної психології породжує численні суперечки навколо виділення її проблемного поля, визначення об'єкту та предмету політпсихологічних досліджень. Так, російський дослідник Г. Дилігенський, вважає, що політична психологія не повинна займатися макрополітичними процесами. Її предмет має трактуватися як *психологія політиків*. А М. Херманн, Дж. Кнутсон, Х. Юлау в предмет дослідження включають не тільки поведінкові і когнітивні аспекти психології особистості політиків – професіоналів, але й все різноманіття групових інтересів і процесів, що відбуваються в політиці.

До **об'єкта** політичної психології відносяться *люди, що здійснюють владу і підкоряються цій владі, та виявляють при цьому психологічні якості, що зустрічаються тільки в області політики*.

Одним з найбільш «об'ємних» і розповсюджених на Заході є визначення **предмету** політичної психології як *«психологічних компонентів політичного поводження людини»*. Американець М. Дойч вважає, що *поле політичної психології полягає у вивченні взаємодії політичних і психологічних процесів. При цьому, мова повинна йти про два аспекти такої взаємодії: впливі психологічних особливостей особистості і групи на політичні відносини і впливі політики на формування психологічних якостей громадян*.

Доцільно говорити про політичну психологію у вузькому і широкому значеннях. У вузькому значенні - це наука, що вивчає психологічні аспекти політичної діяльності, поводження і відносин як специфічної сфери соціального життя й особливості осіб, що безпосередньо діють у політичному процесі. У широкому значенні, наука розглядає явища

суспільної й індивідуальної психіки, сполучені з політикою у всіх її проявах. Узагальнюючи вищесказане, до сфери інтересу науки можна віднести наступні проблеми:

- Вивчення психологічного контексту загальнополітичного процесу (настрою суспільства в цілому й окремих його групах).
- Проблеми політичної соціалізації і політичної активності індивідів.
- Психологічні аспекти конфліктів, насильства й агресії в політиці.
- Проблема психологічних стереотипів у політиці тощо

Методи політико-психологічних досліджень:

Комплекс методів дослідження будь-якого феномена об'єктивної дійсності визначається природою даного феномена, а не довільним вибором дослідника. Дослідження явищ і об'єктів, що попадають у сферу уваги політичної психології, обумовлює використання методів різних суміжних із нею наук. Так, феномени масового політичного поведіння вимагають таких методів, як *аналіз статистичних даних*, проведення масових опитувань, *фокусованих інтерв'ю* і методу *фокус – груп*. Політпсихологи проводять аналіз статистичних даних жителів конкретного виборчого округу з наступним описом основних психологічних типів виборця. Політик, таким чином, одержує детальне уявлення як про глибинні і малорухомі настанови своїх виборців, так і про ситуативні зміни їхніх настроїв. Для дослідження стану масової свідомості використовуються також *проективні методи*, наприклад, метод незакінчених речень.

Важливим методологічним підходом у політичній психології є *біхевіоризм*, що ґрунтується на вивченні політичної поведінки, застосуванні кількісних методів до вивчення і порівняння політичних об'єктів (Ч. Мерріам, Г. Лассуелл).

Психобіографічні підходи дозволяють не лише з'ясувати вплив окремих особистісних характеристик політиків на конкретні події, але й побачити в окремому політику модель визначеного типу політичної культури.

Вивчення феноменів політичного мислення і політичної свідомості, що знаходять свій прояв у різних спонтанних текстах політичних діячів, здійснюються за допомогою *контент – аналізу*. Серед досліджуваних компонентів тут виступають: переконання, понятійна складність, методи досягнення цілей і деякі інші особливості.

Для вивчення політичного менталітету тих груп, що мають артикульовані політичні цінності, застосовується *метод побудови їхнього семантичного простору*. Матеріалом аналізу слугують промови відомих політиків, партійні документи і т.п.

Політичні психоаналітики продовжують традицію вивчення особистості політика, створюючи *психологічні профілі* представників даної професії. Для цього

використовуються психологічні тести, численні *методи дистанційного аналізу* (тексти виступів, відеозапису, мемуари і т.п.). Нерідко використовуються методи експертних оцінок і експерименту.

У політичній психології використовується і широкий набір методів *коррекційно розвиваючого впливу і консультивання*. Усі вони в сукупності складають дослідницько – розвиваючі технології, що на основі пізнання, ефективно впливають на політичне поведіння, свідомість і несвідомі структури особистості. Практика політичного консультивання включає психодіагностику політичного діяча, аналіз і корекцію його публічного іміджу, розробку стратегії його взаємин, як із широким електоратом, так і зі своїми послідовниками. Така робота припускає використання методів тренінгу, ділових ігор, а також застосування PR, розробку рекомендацій з ефективної політичної комунікації й ін. Ролі, у яких може виступати психолог, у даному випадку зводяться до трьох основних: 1. *Експерт* – запрошується клієнтом, щоб разом із ним проаналізувати ситуацію, дати оцінку тих або інших подій, того або іншого способу поведіння в конкретній ситуації. Продукт діяльності експерта – висновок; 2. *Консультант* – запрошений для більш-менш систематичного «курування» будь-якої діяльності клієнта; 3. *Вчитель* – головне завдання – здійснення тренінгів, іншими словами, навчання. Структура діяльності психолога, незалежно від ролі, завжди зводиться до основних шести компонентів: 1. Виявлення проблеми; 2. Діагноз; 3. Аналіз; 4. План втручання; 5. Втручання; 6. Оцінка результатів втручання.

3

У системі сучасного наукового знання розрізняють кілька основних типів досліджень. Одна з класифікацій будується на підставі такого критерію, як зв'язок завдань дослідження із безпосередніми запитам практиці. Очевидно, у самому загальному виді розходження між будь-яким фундаментальним і прикладним дослідженням зводиться до того, що перше - чітко орієнтоване на відшукування законів розвитку досліджуваного феномену, у той час як друге – способів застосування на практиці того, що відкрито за допомогою фундаментальних досліджень. У політичній психології, на відміну від інших суспільствознавчих наук, прикладні дослідження набагато випереджають у своєму розвитку дослідження фундаментальні. Вся стратегія прикладного дослідження побудована на постійній взаємодії з людьми, включеними в реальний процес соціальної взаємодії. Людина не «виключена» із соціального контексту, як це буває при експерименті, що, безумовно, має свої плюси і мінуси.

І фундаментальні, і прикладні дослідження, незважаючи на їхні розбіжності, виконують дві подібні функції: і ті, і інші покликані дати *аналіз* будь-яких ситуацій,

феноменів і забезпечити *прогноз* їхнього розвитку. Рівні аналізу і прогнозу, як це очевидно, різні. Однак, важливо, що продуктом і фундаментального, і прикладного дослідження є певна *рекомендація*. Є розходження також і в рівні: фундаментальні дослідження виробляють досить загальні, глобальні рекомендації, розраховані на віддалену часову перспективу, у той час, як рекомендації, що випливають із прикладних досліджень, носять інструментальний характер: вони більш конкретні і можуть бути інтерпретовані, як прямі «вказівки» або «поради».

Функції політичної психології:

1. Описова – створення своєрідної картини політичної дійсності.
2. Інтерпретаційна – пояснює мотиваційну природу політичного поведіння.
3. Прогностична – повинна виходити на політико-психологічне передбачення подій і явищ.
4. Інструментальна – повинна дати способи психологічного коректування поведіння суб'єктів політики.

4

Основні напрямки прикладних досліджень у політичній психології такі:

1. *Взаємовідносини лідера та його команди.* Їдеться про з'ясування питання про необхідні керівникові психологічні якості. Не менш важлива проблема – це проблема стилю керівництва й ефективності групової діяльності, створення зворотного зв'язку лідера і послідовників. Третя проблема – проблема оптимізації процесу прийняття групових рішень. Методи: створення описових характеристик «ідеального» керівника, порівняння їх із психопрофілем реального лідера, застосування особистісних тестів тощо.

2. *Участь у розробці і прийнятті рішень,* їхньої корекції з т.з.врахування масових уявлень і сприйняття цих рішень громадянами.

3. Систематичний *аналіз динаміки суспільної думки.* Мова йде про загальну репрезентацію в масовій свідомості тих або інших політичних, соціальних, економічних реалій. Методи: глибокі інтерв'ю для одержання специфічних «зрізів» думок окремих груп за конкретними питаннями.

4. *Пряме консультування політичних діячів,* створення сприятливого іміджу лідерів.

5. *Створення психологічних портретів опонентів,* психологічне забезпечення різного роду переговорів, у тому числі і міжнародних.

6. *Практика профілактики і реальної боротьби з неконвенційними формами політичного протесту* (протистояння тероризмові, як психологічному феномену).

7. *Раціоналізація і ліквідація конфліктних ситуацій.*

Лекція 2

Витоки політико – психологічних досліджень.

План:

1. Франко – італійська психологія мас.
2. Німецька «психологія народів».
3. Австрійська психоаналітична традиція.
4. Політико-психологічна проблематика в інтелектуальній вітчизняній традиції початку ХХ століття.

1

Політико-психологічна проблематика має, якщо не дуже давні, але досить міцні традиції. У другій половині ХІХ століття з'являються роботи істориків, філософів, соціологів, психологів, у яких політика інтерпретується в емоційно – почуттєвій формі. Біля джерел сучасної політичної психології стояли мислителі, що намагалися пояснити громадське життя взагалі, і політичну діяльність зокрема, психологічними факторами. До них, насамперед, відносяться представники психологічного напрямку в соціології.

Французькі й італійські вчені вивчали феномени стихійної масової поведінки, механізми зараження і наслідування, неусвідомлювані мотиви соціальних дій тощо.

Габрель Тард (1843-1904) – французький соціолог психологічної школи і криміналіст, фундатор економічної психології, один з піонерів «інтерпсихології» (тобто психології взаємодії між людьми) і соціології конфлікту, розроблювач «закону наслідування» як ключового в масовій поведінці. Основні роботи: «Закони наслідування» (1890), «Соціальна логіка» (1895), «Суспільна думка і юрба» (1902), «Особистість і юрба» (1903) і ін.

Феномен наслідування цікавив багатьох вчених, однак Г.Тард додавав цьому соціально – психологічному явищу особливо велике значення, абсолютизуючи його роль у суспільному житті. Розглядаючи наслідування як універсальне соціальне явище, аналогічне спадковості в біології, Г. Тард намагався пояснити за допомогою наслідування все громадське життя, у тому числі, і політичне. Наслідування, на його думку, виконує функції відтворення, поширення й уніфікації винаходів і відкриттів, забезпечуючи тим самим як прогрес, так і, одночасно, стабільність соціальних відносин. *«У суспільних відносинах усі виявляються винаходами і наслідуваннями».* Завдяки наслідуванню, відзначав Тард, відбувається поширення нововведень і, одночасно, завдяки цьому ж механізмові, населення Європи перетворилося в *«видання, набране тим самим шрифтом і випущене в декількох сотнях мільйонів екземплярів».* Поширення нововведень шляхом наслідування Г. Тард схематично малює у виді концентричних кіл, що розходяться від центра. Коло наслідування має тенденцію нескінченно розширюватися, поки не

наштовхується на зустрічну хвилю, що виходить від іншого центра. Зустрічні потоки наслідування вступають у єдиноборство, починається «логічна дуель» наслідувань, наслідком чого можуть бути будь-які конфлікти: від теоретичної суперечки до війни. Процес наслідування підпорядкованій низці законів: по – перше, наслідування йде від внутрішнього до зовнішнього, по – друге, нижчі завжди наслідують вищих.

З часів Великої французької революції вивчення такої масової політичної спільності як юрба стало «модним». Не залишив без уваги цей специфічний соціально – психологічний феномен і Г. Тард, що назвав юрбу «самою стародавньою соціальною групою після родини». Аналізуючи психологію юрби, Г. Тард проводив розходження між несвідомою юрбою, спонукуваною силою темних і руйнівних імпульсів, і свідомою публікою, що створює суспільну думку. *Публіка*, у визначенні Г. Тарда, - це духовна сукупність, група індивідумів, фізично розділених, але об'єднаних одночасністю їхніх переконань і захоплень, усвідомленням спільності своїх цілей. Виникнення публіки, що сприймається Г. Тардом як творець суспільної думки, пов'язані із розвитком ЗМІ. Завдяки читанню однієї і тієї ж газети між читачами виникає якийсь глибинний зв'язок, в основі якого лежить спільність ідей і свідомість цієї спільності. Однак публіка, як власне і юрба, часто є знаряддям у руках окремих особистостей, тому що не усвідомлює головного – самого факту вселяння, привнесення в колективну свідомість тих або інших ідей.

Юрбу Г. Тард визначає як безліч осіб, тих, що зібралися в той самий час у визначеному місці і поєднаних почуттям, вірою і дією. Юрба повторює ті самі дії, вона дріб'язково самолюбна. Чим більш чисельна юрба, тим нижче її рівень; юрба, незалежно від того, з кого вона складається, втрачає здатність володіти собою, тому що вона не мислить, а почуває, вона послабляє або знищує індивідуальність індивідів, які входять до неї. В утворенні юрби індивідууми беруть участь тільки своїми подібними психологічними рисами, що сумуються й утворюють єдине ціле, але не своїми індивідуальними відмінностями, що нейтралізуються.

Гюстав Лебон (1841-1931) – французький лікар і соціолог, автор робіт: «Еволюція цивілізації» (1895), «Психологія народів і мас» (1896), «Психологія соціалізму» (1908).

Г.Лебон – прихильник біологічної детермінації психіки, проповідник теорії ієрархії рас (під расою він розумів національність). Історія для нього – це історія зміни культурного домінування рас: вона йде по колу. Центральна тема його робіт – соціально – політичні фактори колективної поведінки. Він намагався знайти універсальний соціально – психологічний закон, що пояснює тенденцію зростання ірраціональності поведінки індивіда в масі. Цей «закон духовної єдності юрби» Г. Лебон вбачав у заразливості

колективних форм поведження, сугестивності мас і у втраті особистістю своєї індивідуальності в юрбі.

Характерні ознаки поведження людини в масі, з точки зору Г.Лебона, такі:

1. Знеособленість – індивідуальна манера поведження відступає під натиском пристрастей і замінюється інстинктивними, імпульсивними реакціями.
2. Різка перевага почуттів – розум поступається місцем інстинктові, звідси виникає надзвичайна схильність мас до впливу.
3. Втрата інтелекту – інтелект маси стає нижче, порівняно з інтелектом складових її одиниць: хто хоче заслужити схвалення маси, повинний орієнтуватися на нижчий рівень інтелекту і відмовитися від логічної аргументації.
4. Втрата особистої відповідальності.

Знання психології мас – найважливіший засіб у руках політиків – підкреслює Г. Лебон. Політичні діячі повинні враховувати зростаючу активність мас, керуючись науковими знаннями психології юрби.

Г. Лебон пояснював ірраціональність масових рухів винятковою рухливістю тих настроїв і форм поведження, що народжуються у великих скупченнях людей. Динамічність суспільних настроїв обумовлена трьома причинами: поступовим ослабленням колишніх вірувань; наростаючою могутністю юрби; суперечливістю інформації, що поширюються ЗМІ.

У своїх працях Г. Лебон торкався і проблем лідерства. На його думку, клас лідерів підрозділяється на дві визначені категорії:

1. Люди енергійні, із сильною, але, нестійкою волею.
2. Лідери із сильною і стійкою волею.

Перші особливо придатні до раптових зухвалих вчинків, для того, щоб підняти маси. Друга категорія лідерів, що володіють стійкою волею, не настільки виразна, але має набагато більше значення. До цієї категорії і належать справжні засновники релігій і імперій – Св. Павло, Магомет, Христофор Колумб. З т.з.Г. Лебона, лідер може бути іноді і розумною й грамотною людиною, але взагалі, ці якості скоріше шкодять йому, ніж приносять користь. Розум значно послабляє силу переконань, необхідних для великих справ. Великі вожді всіх часів, і особливо ватажки революцій, відрізнялися надзвичайною обмеженістю і фанатизмом. Причому, навіть найбільш обмежені з них користувалися переважно великим впливом. В політиці дійсні великі люди - ті, хто бачать потреби, що зароджуються, несвідомо втілюють її у собі і виражають пануючий ідеал своєї епохи.

Сциґіон Сіґеле (1868-1913) – італійський соціопсихолог, учень знаменитого криміналіста Ч. Ламброзо. Основні роботи: «Злочинна юрба» (1891), «Психологія сект»

(1895). Займався дослідженням джерел злочинів, що виникають в умовах великого скупчення людей. Феномен юрби досліджувався ним з опорою на методи статистики, але з позиції глибоко продуманого психологічного підходу.

С. Сігеле намагається вирішити проблему організації юрби, щоб визначити міру відповідальності її членів за загальні вчинки. Пояснення організації юрби він запозичує у Г. Тарда: наслідування шляхом уселяння. Основною причиною протиправних дій у юрбі він вважав «іраціональну динаміку дій», що виявляються в «масових організаціях».

С. Сігеле переконаний, що юрба більш схильна до зла, ніж до добра, і може дійти до злочину. Специфіка масової психології полягає, на думку С. Сігеле, у її інстинктивній природі. Здатність свідомого і розумного керування поведінкою людей в умовах юрби неминуче втрачається, настрої і поведінка індивіда в масі завжди ірраціональні, тобто характеризуються нездатністю контролювати вчинки і дії. Розгул незмінних спонукань, пристрастей, потягів, масової істерії – от що характеризує юрбу. В міру росту чисельності юрби, інтенсивність цього руху наростає. Тому масові скупчення людей – благодатний ґрунт для здійснення злочинів. С. Сігеле робить висновок, що вселяння впливає переважно на людей уже схильних зробити дію, що вселяється. Злочинні діяння в юрбі відбуваються в «стані афекту», що, з т.з.уголовного права повинне розглядатися як зм'якшуюча провина обставина. У зв'язку з цим, С. Сігеле, будучи фахівцем в області кримінального права, домігся включення відповідних статей в італійське законодавство.

2

Німецькі вчені сконцентрували свою увагу на культурно – психологічних особливостях різних етносів, що відбиваються у мовах, міфологіях і т.п.

Одним з засновників німецької «психології народів» був **Вільгельм Вундт** (1832-1920). Основною його роботою в цій області знання є десяти томна «Історія психології народів» (1910).

Вундт займався психологічною інтерпретацією продуктів духовної діяльності народів (міфів, традицій, мов), що, на його думку, у сукупності складають дух нації. Вундт зробив спробу об'єднати різноманітні положення психології народів у психологічну теорію, центральним пунктом якої була ідея про «понадіндивідуальну психіку», «душу народу». Головним проявом «народного духу» він вважав мовну діяльність, а в самій науці про «національний дух» виділяв, принаймні, дві дисципліни: *«історичну психологію народів»* і *«психологічну етнологію»*. Перша є пояснювальною дисципліною, а друга - описовою.

На відміну від французьких психологів і австрійських психоаналітиків, В. Вундта не цікавило масове поведіння і проблема «особистість і маса», а більше – зміст

національного духу, що відповідало уявленню про психологію, як про «науку про свідомість». Він підкреслював генетичний пріоритет національного духу над індивідуальним. Вундт, на прикладі засвоєння індивідами двох мов, показує, що наслідування є не основою, а лише супровідний фактор при взаємодіях у людських суспільствах. Критиці він піддає і теорію «індивідуального винаходу». На їхнє місце він ставить процеси «загальної творчості» і «асиміляції», але до кінця не розкриває їхню природу. Таким чином, головним внеском В. Вундта в політичну психологію є постановка і розробка проблем національної психології.

3

Вивчення політичних феноменів з погляду особистісного фактора, аналізу глибинних мотивацій поведінки суб'єктів політики пов'язано з дослідженнями

З. Фрейда, А. Адлера, Е. Фрома та ін.

Зигмунд Фрейд (1856-1939) – відомий австрійський психоаналітик і терапевт. В одній зі своїх найвідоміших робіт «Психологія мас і аналіз людського Я» спробував застосувати психоаналітичний підхід для подолання межі між індивідуальною і соціальною психологією. З. Фрейд застосовує поняття «лібідо» (перетворена сексуальна енергія) для пояснення психології організованих мас. Як приклади великих соціальних груп, він розглядає військо і церкву. На його думку, у церкві, як і у війську, існує одне і теж помилкове переконання, що глава (бог або воєначальник) любить однаково всіх індивідів, що входять у масу. В обох випадках кожен індивід прив'язаний почуттям любові, з одного боку, до вождя, а з іншого боку - до інших індивідів, що входять у масу. Ми маємо тут справу з ідентифікацією, за допомогою якої людина прагне до формування вланого «Я» за образом іншої людини, що береться за **ідеал**. Одночасно з тим, як людина приносить своє власне «Я» у жертву ідеалові замовкає критика – усе, що робить і чого хоче ідеал, правильно і бездоганно. Тому індивід знаходиться в масі на таких умовах, при яких усі несвідомі елементи одержують волю. При таких обставинах, неважко зрозуміти зникнення почуття відповідальності людини.

4

Близькі до політичної психології наукові напрямки склалися в Росії і в Україні у другій половині XIX – перших десятиліттях XX ст.

Микола Михайловський (1842-1904) – російський соціолог і літератор – публіцист. Основні твори: «Герої і юрба» (1887), «Ще раз про героїв» (1891), «Ще раз про юрбу» (1893). Найбільший інтерес в області політичної соціології представляє його теорія «героїв і юрби». На його думку, юрба – не народ, а самостійне суспільно – психологічне явище. Основне організаційне навантаження в справі керування юрбою несе герой.

Останній є породженням юрби, що дає привід говорити про її саморегуляцію. Героя на перший план висувають обставини, при цьому, він стає центром, що акумулює розумову і моральну енергію юрби, її мозком. Головним механізмом спілкування і взаємодії між юрбою і героєм Михайловський вважав наслідування – усвідомлене і неусвідомлене. Маси мають схильність до легкої сугестивності, при цьому, важливу роль грає «магнетична сила» самої особистості героя, сила його авторитету. Можливість героя використовувати настрій мас реалізується в тим більшому ступені, чим більше герой виражає прагнення мас. Основними засобами керування масами є, з т.з. М. Михайловського, зараження, вселяння і наслідування.

Володимир Бехтерев (1857-1927) – російський психіатр і невролог. Основні роботи з політико-психологічної проблематики: «Роль вселяння в суспільному житті» (1898), «Об'єктивна психологія» (1907), «Коллективна рефлексологія» (1921).

В. Бехтерев зробив спробу звести закони психології мас до основних фізичних законів (закон інерції, протидії, рівної дії і т.п.) Особливо велика увага в його творчості приділялася дослідженню суспільного настрою як явища групової і масової психології. Автор вважав, що суспільний настрій являє собою найбільше масовидне соціально – політичне явище, велику роль у динаміці якого грає феномен уселяння. Особливістю вселяння, на думку В. Бехтерева, є її адресність не до логіки, на відміну від переконання, не до готовності мислити і міркувати, а до її готовності одержати розпорядження, інструкцію до дії. Як і західні дослідники, В. Бехтерев підкреслював, що людина, знаходячись навіть у невеликій групі людей, відчуває, сприймає, переживає і поводить себе трохи інакше, ніж наодинці із собою. Звертав він особливу увагу і на роль ЗМІ у формуванні масових настроїв і орієнтацій.

На закінчення, можна зробити висновок про те, що при всьому різноманітті наукових концепцій Г. Тарда, Г. Лебона, В. Вундта, С. Сігеле, Н. Михайловського, В. Бехтерева, їх поєднує прагнення пояснити політичне поведіння мас психологічними спонуканнями, причому, переважно несвідомими.

Лекція 3

Психологічні основи політичної соціалізації і ідентифікації особистості.

План:

1. Сучасні теорії політичної соціалізації особистості.
2. Фактори й етапи процесу політичної соціалізації, його основні функції і завдання.
3. Проблема ідентифікаційних практик особистості в політичній психології.
4. Основні завдання, типи і види процесів ідентифікації.

1

Термін «політична соціалізація» був введений у науковий обіг наприкінці XIX ст. американським соціологом *Ф. Гідденсом* і французьким соціопсихологом *Г. Тардом*. На їхню думку, даний термін повинний був застосовуватися стосовно «процесу розвитку соціальної природи людини». До середини 30 – х рр. XX ст. під «соціалізацією» стали розуміти, насамперед, різні аспекти включення людини в життя суспільства. У силу того, що в англійській (як і у французькій) мові термін «соціалізація» означає процес або вплив, спрямовані на об'єкт, останній найчастіше сприймався як реципієнт впливу. Ця особливість терміну знаходить своє пряме відображення в багатьох західних психологічних концепціях, в яких, у більшості випадків, особистість розглядається як об'єкт впливу. У цілому ж єдиного розуміння сутності терміна «політична соціалізація», як і суті самого процесу не існує. Різні наукові школи і напрямки акцентували увагу на значимості й особливостях різних механізмів соціалізації: родини, школи, культури, що і впливало на розуміння змісту соціалізації як процесу. Існує кілька основних трактувань процесу політичної соціалізації:

1. **Класична або «Теорія підтримки»**, розроблена американськими вченими *Д. Істоном*, і *Дж. Деннісом*. Розглядаючи причини «збоїв» у функціонуванні політичної системи суспільства, вони прийшли до переконання, що стрес і збої в її роботі значно зменшуються, за умови добровільного прийняття громадянами пропонованих цією системою правил гри. Це стає можливим, якщо вимоги системи сприймаються громадянами з раннього віку, тобто у процесі соціалізації. У цьому випадку самі запити громадян стають більш передбачуваними і менш різноманітними. Теоретики «політичної підтримки» також переконані в тому, що сукупність настанов і активності громадян впливає на уряд і політичне життя країни, визначаючи, насамперед, їх стабільність. Ідея психологічної підтримки влади з боку рядових громадян виводиться авторами концепції з психологічних основ. Людина буде надавати підтримку системі в зрілому віці в тому випадку, якщо її відношення до системи було в дитинстві пофарбоване позитивно.

2. **Рольова теорія політики (Коєн, Раппопорт)** – дуже близькі в розумінні сутності процесу політичної соціалізації до представників класичної теорії. З їхнього погляду, роль

учасника політичного процесу зводиться до адаптації громадянина до політичної системи, до пасивного засвоєння ним наявних зразків. Нормативні рольові розпорядження, унаслідок цього, спрацьовують автоматично. Ефективне включення людини в роль відбувається через ідентифікацію особистості із системою в цілому і з окремими політичними інститутами зокрема.

3. Психоаналітичний напрямок (К. Юнг, Е. Фромм, Е. Еріксон) – головну увагу приділяє дослідженню несвідомих мотивів політичної діяльності (формам політичного протесту, контркультурної поведінки), розуміючи політичну соціалізацію як прихований процес політизації людських почуттів і уявлень. При цьому значна увага приділяється і впливові соціуму. Так, на думку К. Юнга, соціум очікує від людини визначеної відведеної йому ролі, цілком орієнтований на «середнього» людину, що бажає і здатного виконувати тільки одну, відведену їй роль. Саме на такі ідеали й орієнтована вся система соціалізації людини.

4. «Гуманістична психологія» (А. Маслоу, К. Роджерс, С. Реншон) – виступає як опонент «теорії підтримки» у погляді на сутність політичної соціалізації. Відправними для даного напрямку є уявлення про особистість, як про таку, що вільно розвивається психологічно і виділення в ній *емоційно – афективного компоненту* як визначального фактора соціального розвитку. Головними висновками, на яких ґрунтуються побудови цих авторів, є наступні: 1. Політичний розвиток особистості підкоряється загальним закономірностям процесу самоактуалізації, що розвивається під впливом «внутрішньої» природи людини, а не під впливом факторів соціальної дійсності; 2. Потреби участі в політичному житті суспільства можуть виникнути лише після задоволення нижчих потреб людини (життя, безпека, засоби до існування, любов), тобто, на вищому етапі процесу самоактуалізації. По – суті, процес політичної соціалізації зводиться цими авторами до своєрідного «розкручування» закладених усередині індивіда можливостей. При цьому, стверджується, що «агенти соціалізації» (родина, школа, робочий колектив і т.п.) не стільки направляють процес соціалізації, скільки створюють «середовище» навчання. Вони не здатні вплинути на те, якою буде особистість молодої людини, вони можуть лише полегшити самоактуалізацію особистості, створивши сприятливий соціальний клімат (К. Роджерс).

5. «Споживча» концепція політичної соціалізації (Х. Хіммельвайт, П. Данліві, Х. Кастеллс) – Модель політичної соціалізації названа «споживчою», щоб підкреслити подібність між ухваленням рішення при покупці товару й ухваленням політичного рішення простим громадянином, наприклад, при голосуванні за партію. Виборець шукає відповідності або найменшу невідповідність між своїм набором настановлень і поглядів і

партійною платформою. Серед інших факторів соціалізації дана група дослідників виділяє ті, які впливають на формування політичної свідомості особистості в процесі *споживання*. На їхню думку, сьогодні саме характер, стиль споживання, а не виробнича діяльність визначають політичну свідомість, і впливають на вибір політичних позицій. Зв'язки, засновані на споживанні, а не на традиційній класовій приналежності, порівнянні за силою з іншими факторами політичної соціалізації і можуть перевершувати вплив класового походження. Прихильники концепції «споживчого розшарування» пишуть про те, що сьогодні границі між класами, що створюють нові нерівності, проходять не в сфері праці, а в сфері домоволодіння, користування суспільним або приватним транспортом, освітою і іншими благами. Особливо вони відзначають важливість психологічної спільності з тими, хто живе поруч, на відміну від тих, хто разом працює.

6. Група авторів, що працювали в руслі **теорії «плюралізму» (Р. Даль, В. Харт)**, а також **теорії «конфлікту» (М. Вебер, Г. Моска, У. Гуд)** виводили сутність соціалізації із взаємодії влади й індивіда. Останній, з їхнього погляду, не є пасивним об'єктом впливу політичної системи: його активність і взаємодія з владою обумовлені інтересами, здатністю діяти усвідомлено, підтримкою етносу, класу, політичної партії, за яку він може виступати.

Спираючи на приведені вище точки зору, **політичну соціалізацію** можна визначити як ***сукупність процесів становлення політичної свідомості і поведіння особистості, прийняття і виконання політичних ролей, прояву політичної активності тощо.***

2

Процес соціалізації має стадіальний характер. Під **стадіями** політичної соціалізації розуміють **часові проміжки, через які протікає процес політичного розвитку і які відрізняються своєрідністю емоційно – пізнавального сприйняття політичної реальності, впливом різних соціальних факторів на політичний розвиток індивіда і різних рівнів цього розвитку.**

У політичній психології не існує єдиної точки зору стосовно проблеми стадій політичної соціалізації. У якості однієї з альтернатив можна запропонувати наступну модель:

1. ***Перший етап*** – віковий відрізок приблизно від 4 до 12 (16) років. Етап характеризується, насамперед, явною перевагою розвитку емоційних компонентів майбутніх політичних настановлень і визначальним впливом на дитину батьків. Американські дослідники Д. Істон і Дж. Денніс виділили чотири специфічні риси дитячого сприйняття влади: А) **ПОЛІТИЗАЦІЯ** – усвідомлення наявності іншої, ніж

батьківська, влади, що знаходиться поза родиною і над нею – поліція, міліція; Б) ПЕРСОНАЛІЗАЦІЯ – політична влада сприймається у виді конкретних індивідів – поліцейського, президента, королеви і т.п.; В) ІДЕАЛІЗАЦІЯ – з владою зв'язані тільки позитивні емоції (хоча і не завжди); Г) ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ – усвідомлення існування інститутів влади, перехідний етап до розуміння влади як політичної системи.

2. Другий етап – віковий відрізок приблизно від 12 до 18 років – відрізняється формуванням в основному закінчених політичних настановлень. На даний факт впливає одержання індивідом юридичного права участі в політичній діяльності, а також формування визначеного типу світогляду завдяки навчанню і роботі. Тут вже розширюється коло соціальних факторів, що впливають на політичний розвиток індивіда, змінюється їхня вага в цьому впливі.

3. Третій етап – охоплює весь дорослий період життя людини. Відбувається або стабілізація політичних настанов, що сформувалися, або їхня трансформація під впливом життєвого досвіду індивіда і зовнішніх умов (стабільна - нестабільна ситуація).

Функціями політичної соціалізації є: 1. Інформаційна – передача традицій політичної культури з покоління у покоління; 2. Ціннісно-орієнтаційна – створення визначеного типу світогляду в громадян даної держави; 3. Нормативна – формування основних стереотипів людських реакцій на виклики політичного середовища; 4. Мотиваційна – формування мотивів і потреб у політичній участі індивідів.

У політичній психології виділяються різні **типи соціалізації**:

1 **Пряма** – безпосереднє придбання політичних знань і настанов.

2. **Непряма або латентна** – це свого роду проекція рис характеру, раннього дитячого досвіду, безпосереднього оточення особистості на зформовані політичні настанови. Саме з впливом такого роду факторів зв'язана найбільш примітивна модель соціалізації – поширення того ж образу влади, що був у дитини стосовно влади батьків, на все суспільство. У цьому випадку всевладні фігури батьків поступово витісняються іншими грізними фігурами, і, наприкінці, втілюються в образі батька нації.

До **факторів** політичної соціалізації необхідно віднести мікро – і макросередовище, спосіб життя індивіда, рівень розвитку суспільної свідомості, тип політичної культури даного суспільства і т.п. Найчастіше, фактори виступають у виді персоніфікованих носіїв суспільного впливу, що одержали назву **агентів** соціалізації. До їхнього числа відносяться члени родини, однолітки і вчителі, начальство й інші, значення яких нерівнозначне для особистості, але кожний, з яких по – своєму вводить її в соціум.

Становлення особистості в її громадянському статусі відбувається під впливом політичного середовища, куди входять: характер і тип державного устрою, політичний

режим, політичні інститути, партії й організації. За допомогою спеціальних механізмів (навчання, уселяння, пропаганда і т.п.) ці фактори корегують і контролюють політичне поведіння індивіда. Результатом цього процесу стає, по – перше, безперервне функціонування політичної системи при зміні поколінь в політиці. По - друге, результатом політичної соціалізації стає визначений тип особистості, стрижнем мотивування діяльності якої стануть вироблені в ході первинної соціалізації базові переконання і принципи, властиві політичній культурі даного соціуму.

Різні типи передачі культурної інформації в тих або інших політичних системах дозволяють виділити наступні *моделі* (типи) політичної соціалізації:

1. **Гармонійна модель** – формування позитивного ставлення до влади, правового порядку, традиційних інститутів. Психологічно нормальна взаємодія людини й інститутів влади, усвідомлення індивідом цивільних обов'язків.
2. **Гегемоністська модель** – негативне ставлення індивіда до будь-якої соціальної і політичної систем крім своєї.
3. **Конфліктна модель** – ціль політичної участі індивіда полягає в збереженні лояльності до своєї групи, підтримка її в боротьбі з політичними супротивниками.
4. **Плюралістична модель** – формування високого рівня цивільної відповідальності, уявлень громадян про свої політичні інтереси, бажання брати участь у їхній реалізації. В результаті, громадяни стають прихильні визначеним політичним групам і можуть вільно змінювати свій вибір в залежності від результатів політики і ступеня реалізації своїх інтересів.

Таким чином, *основними завданнями* політичної соціалізації як процесу поступового входження індивіда в сферу політичних відносин можна вважати наступні:

1. Прищеплювання новим членам суспільства основних елементів політичної культури і свідомості.
2. Створення сприятливих умов для нагромадження членами суспільства політичного досвіду.
3. Якісні зміни відповідних елементів політичної культури, як необхідні умови соціальних трансформацій.

3

Досить умовно теоретичні підходи до проблеми ідентифікаційних практик особистості можна розділити на п'ять основних груп:

1. **Психоаналітичний підхід (З. Фрейд, Т. Адорно, Е. Еріксон)** – Прихильники цього підходу виходять з наявності споконвічного конфлікту між особистістю і суспільством,

обумовленого домінуючою роллю в житті людини несвідомих імпульсів, що придушуються суспільством. З. Фрейд першим дав розгорнуту психологічну інтерпретацію міжгруповим відносинам і, зокрема, проблемі ототожнення індивіда з групою, тобто явища соціальної ідентичності. З. Фрейд зв'язував це явище з протиставленням любові до власної групи й агресії стосовно інших. Затверджуючи неминучість аутгрупової ворожості в будь-якій міжгруповій взаємодії, З. Фрейд інтерпретував її як головний засіб підтримки згуртованості і стабільності групи. Він пояснював ворожість індивіда до «чужих» і прихильність до «своїх» подвійністю емоційних відносин раннього дитинства, що переносяться на соціальну взаємодію: любов і агресія, що придушується до батька, трансформується в любов до лідера й агресивність до аутгрупи.

2. Біхевіористський підхід (М. Шериф, Д. Кемпбелл) – Представники цього підходу розглядають процес ідентифікації як необхідний наслідок міжгрупового конфлікту. Відповідно до теорії міжгрупового конфлікту, реальний конфлікт інтересів між групами (актуальний, або такий, що мав місце в минулому, або передбачуваний у майбутньому) обумовлює відчуття конкуренції і чекання реальної загрози з боку іншої групи. Реальна загроза, у свою чергу, обумовлює: 1) ворожість окремих членів групи до джерела погрози; 2) збільшення внутрігрупової солідарності; 3) більш повне усвідомлення індивідом своєї групової приналежності; 4) збільшення міцності кордонів групового членства; 5) зменшення ступеня відхилення індивідів від виконання групових норм; 6) збільшення міри покарання за порушення цих норм аж до вигнання порушників із групи.

3. Когнітивістський підхід (Г.Таджфел) – Прихильники даного підходу розробили «теорію соціальної ідентичності». Центральна теза теорії полягає в тому, що в соціальній групі існує потреба створювати позитивно оцінювані відмінності від інших груп, щоб забезпечити своїм членам позитивні самооцінки, тому що особистість схильна визначати себе в термінах своєї приналежності до соціальної групи. Соціальне порівняння саме по собі є достатнім для виникнення упередженості стосовно іншої групи. Вихід може бути знайдений, з огляду на те положення, що пересічне членство індивіда в різних групах ефективно нейтралізує диференціацію, зм'якшує конфлікти між конкуруючими структурами.

4. Діяльний підхід (В. Агєєв) – Процес ідентифікації індивіда з групою – не спонтанна, споконвічна характеристика, а залежна величина, обумовлена структурою міжгрупової діяльності. Кінцева виразність феномену ідентичності залежить від цілого ряду соціальних факторів. Це – ступінь законності статусних розходжень між групами, приналежність до більшості або меншості, специфіка форм організації міжгрупового

взаємодії (конкуренція або кооперація). Інтегративні і диференціальні процеси в міжгруповій взаємодії існують одночасно, й у нормальних умовах врівноважують один одного. Диференціюючи міжгрупові процеси, відповідальні за створення соціальної ідентичності групи, її об'єктивних відмінностей від інших. Інтегративні групові процеси, навпаки, покликані охороняти групу від ізоляції і самоізоляції, вони забезпечують обмін соціокультурним досвідом.

5. Символічний інтераціоналізм (Дж. Мід, Ю. Хабермас) – Людина при народженні не має ідентичності, остання виникає як результат її соціального досвіду, взаємодії з іншими людьми. Акцент робиться на соціальній обумовленості ідентичності: вона виникає тільки за умови залучення індивіда в соціальну групу, у спілкуванні з членами цієї групи. При цьому виняткове значення надається символічній комунікації – вербальній і невербальній. З одного боку, суспільство визначає ідентичність індивіда, задаючи норми і закони його існування; з іншого боку, індивід задає власне оточення в сенсі вибору цілей, цінностей і потреб. Можливі ситуації, коли людина постає перед проблемою: яким чином досягти сприйняття себе як взаємозалежного цілого. Такі ситуації виникають, коли людина знаходиться між різними соціальними групами, що мають різні норми і ціннісні орієнтації. У таких випадках можуть виникнути дві різні ідентичності.

За Ю. Хабермасом, вертикальний вимір ідентичності – «особистісна ідентичність» – забезпечує цілісність історії життя людини. Горизонтальний вимір ідентичності – «соціальна ідентичність» - забезпечує можливість виконувати різні вимоги всіх рольових систем, до яких належить людина. «Я – ідентичність» виникає в балансі між особистісною і соціальною ідентичностями. Встановлення і підтримка цього балансу відбувається за допомогою технік взаємодії, серед яких виняткове значення приділяється мові. У взаємодії людина проясняє свою ідентичність, прагнучи відповідати нормативним чеканням партнера. У той же час, людина прагне до вираження своєї неповторності.

4

У політичній психології прийнято виділяти **чотири основних види** ідентичності:

- 1. Соціальна** – типізація особистості іншими людьми на основі атрибутів соціальної групи, до якої вона належить. З іншого боку, соціальна ідентичність – це усвідомлення, відчуття, переживання своєї приналежності до різних соціальних спільнот – таких як мала група, клас, родина, територіальна спільність і т.п. Соціальну ідентифікацію як процес, можна визначити як несумірне самовизначення індивідів у соціально – груповому просторі щодо різноманітних спільнот як «своїх» так і «не своїх».
- 2. Етнічна** – ідентифікація, звернена в минуле, втілена в культурній традиції індивіда або групи і виступаюча як система координат у період кризи інших форм ідентичностей.

2. **Особиста** – індивідуальні ознаки людини (як біологічні ознаки людини, так і унікальна комбінація фактів і дат історії її життя).

3. **Я - ідентичність** – суб'єктивне відчуття індивідом своєї життєвої ситуації і своєї своєрідності. Тісно зв'язаним з Я – ідентичністю, є процес самоідентифікації – самооцінка власних особистісних властивостей і потенцій як діяльного суб'єкта, як уявляються індивідові в його власній самосвідомості і сприйнятті інших, насамперед з боку референтних груп.

У політичній психології виділяють наступні *типи ідентичностей*:

1. **Передчасна ідентичність** – її елементи формуються відносно рано в житті, не в результаті самостійного пошуку і вибору, а, в основному, внаслідок ідентифікації з батьками або іншими значними людьми. Прийняті таким чином цілі, цінності і переконання можуть бути подібними з батьківськими або відбивати чекання батьків.

2. **Мораторій (криза ідентичності)** – виник конфлікт між сформованою до даного моменту конфігурацією елементів ідентичності з відповідним їй способом «вписування» у навколишній світ і соціальну нішу існування, що змінилася. У такій ситуації людина постійно знаходиться в стані пошуку інформації, корисної для подолання кризи.

3 **Досягнута ідентичність** – цим статусом володіє людина, що пройшла період кризи і сформувала сукупність особистісно значимих для неї цілей, цінностей і переконань. Така людина знає, хто вона і чого вона хоче. Свої цілі, цінності і переконання вона переживає як особистісно значимі й які забезпечують її почуття спрямованості і свідомості життя.

4. **Дифузійна ідентичність** – відсутність міцних цілей, цінностей і переконань людини, нездатність вирішити кризові ситуації. При відсутності ясного почуття ідентичності, люди переживають ряд негативних станів – песимізм, ненаправлену злість, відчуження, тривогу.

Функції соціальної ідентичності:

1. З боку індивіда – реалізація базисних потреб приналежності до групи, забезпечення захисту, можливостей самореалізації, оцінки іншими і впливу на групу (суспільство).

2. З боку суспільства – включення індивідів у систему соціальних взаємозв'язків і взаємин.

До *об'єктів соціальної ідентифікації* можуть бути віднесені різноманітні мінімальні групи, що можуть бути класифіковані за декількома підставами:

- **Первинні** (родина, найближче дружнє оточення).
- **Групи контактного спілкування** (товариші по роботі).
- **Символічні співтовариства** (моє покоління або політичні однодумці).
- **Примордіальні співтовариства** (етнонаціональні групи).

- **„Модерні” співтовариства** (спільності тієї ж політичної орієнтації або поділяючі аналогічні цінності і погляди).

Лекція 4

Політична влада як об'єкт політичної психології.

План:

1. Психологія влади: генезис і основні види прояву.
2. Психологічний вимір політико-владних відносин. Джерела влади.
3. Психологічні ознаки легітимності влади.
4. Психологія парламентського лобізму.

1

У політичній психології влада розглядається як самоцінність. При цьому, особлива увага приділяється пов'язаним з володінням владою позитивним емоційним переживанням.

Предметом психологічного аналізу є не владні відносини як такі, а скоріше їхні суб'єктивні аспекти – сприйняття інститутів влади, настанови стосовно владних фігур, адекватність усвідомлення ступеня залежності від носіїв влади тощо. Але, мабуть, найбільш цікаве питання – це проблема психологічних механізмів влади

Психологія політичної влади – це закономірності, механізми, умови і фактори її утворення, а також її функціонування як інституту. У виявленні психологічних характеристик політичної влади склалося декілька *підходів*. Серед них варто назвати наступні:

1. **Соціобіологічний підхід** до проблеми влади. Основним відправним моментом цього підходу є припущення про уроджений характер прагнення до домінування. Джерела «волі до влади», якщо використовувати виразом **Ф. Ніцше**, вбачаються в біологічних структурах людини. Дослідники апелюють до даних, отриманих при дослідженні поведінки тварин. В останніх спостерігаються явища, що можуть бути позначені термінами соціального життя людини (ієрархія, панування). Відповідно, вважається можливим говорити про наявність відповідних інстинктів не лише в предків людини, але й у неї самої.

2. **Компенсаторна концепція влади**. Її фундатором є **А. Адлер**, що пов'язав прагнення особистості до домінування зі спробами перебороти реальну або уявну неповноцінність. При цьому, влада і все зв'язане з нею стають засобом підвищення у власних очах власної значимості, подолання заниженої самооцінки. Закріплені в підсвідомості переживання дитинства, зв'язані з приниженнями, образами з боку найближчого соціального оточення (ровесників), трансформуються згодом у пошук способів гіперкомпенсаторного самоствердження. Прагнення за будь-яку ціну «розширити свою особистість», унаслідок чого людина відчуває себе чи ледве не Богом, називається «психічною інфляцією». Вона небезпечна тим, що в результаті наростає атрофія особистості індивіда, коли за

«шановною оболонкою ховається жалюгідна істота». У структурі особистості відбувається роздвоєння: з одного боку, уявне «Я – грандіозне», спрямоване на визначений соціальний успіх, і, з іншого боку – «Я – реальне», мізерне, охоплене почуттями образи і страху. Успішність «помсти минулому» вимагає постійних підкріплень у виді відокремлення себе на тлі інших. Звідси – інтенсивне енергетичне забезпечення досягнення успіху. Одночасно, позначені тенденції супроводжуються гострим почуттям страху втратити підкріплення реального, а не ілюзорного успіху. Інтенсивне і тривале енергетичне забезпечення різноспрямованої активності роздвоєного «Я» обумовлює емоційне виснаження і може привести до поведінкового вибуху – деструктивної агресивності, спрямованої на ззовні або на самого себе.

3. Поліпотребнісний підхід до мотивації влади. Засновником є російський дослідник

С. Каверін. З його погляду, потреба влади – синдром п'яти базових потреб: **волі** (влада використовується для досягнення безпеки), **гедоністичної** (влада – засіб задоволення матеріальних потреб), **самоствердження** (через владу досягаються престиж, повага, визнання), **самовираження** (влада як досягнення значимих результатів, гра, змагання), потреби **бути особистістю** (через володіння владою реалізується прагнення зробити щось для інших, а не тільки для себе). Виходячи з цього, С.Каверіним розроблена оригінальна типологія людей на підставі того, яка з потреб переважає в структурі мотивації влади

Домінуюча потреба	Тип особистості
<i>Потреба у волі</i>	<i>Нонконформіст</i>
<i>Гедоністична потреба</i>	<i>Конформіст</i>
<i>Потреба в самоствердженні</i>	<i>Диктатор</i>
<i>Потреба в самовираженні</i>	<i>Авантюрист</i>
<i>Потреба бути особистістю</i>	<i>Демократ</i>

4. Оригінальну **концепцію «аддикції влади»**, запропонували російські дослідники В. Міневич та С. Рожков. Вони виходять з того, що при виконанні будь-якої діяльності, тим більш значимої, в організмі людини виробляються гормони, подібні по дії наркотиків, що дають людині позитивні емоції. Політика, у свою чергу, пов'язана як з високими витратами енергії, так і з величезними можливостями для задоволення потреб влади, самореалізації і відповідних емоційних станів, що викликають відповідні біологічні процеси. Ставши політиком, людина з визначеними психічними особливостями може звикнути одержувати подібне «підживлення» і після визначеного моменту «сідає на політичну голку». Відповідно, для одержання задоволення потрібні усе більш великі частки влади, шанування, більш грандіозні політичні проекти. Даному процесові супроводжують зміни особистості, подібні із клінічною картиною, виявленою в людей з

наркотичною залежністю: некритичність до всього що відбувається, сверхцінність власних ідей, підозрілість тощо.

2

З погляду політичної психології, **політико-владні відносини** можна визначити як *взаємодію мотивацій суб'єкта й об'єкта влади*. Тоді психологічним механізмом здійснення влади є *різноманітний вплив на мотиви підвладних, стимулювання в них наявних спонукань або, навпаки, перешкодження їхньому проявові*. Відповідно, суб'єктові влади необхідно володіти визначеними ресурсами, що будуть значимі для інших.

У психологічній літературі найбільш розповсюдженою є *класифікація джерел влади*, що запропонована *Д. Френчем, Б. Рейнвейном і Д. Картрайтом*. Вони виділяють:

1. **Владу винагороди** (поводження людей буде визначатися чеканням позитивного закріплення їхніх дій).
2. **Владу примусу** (збереження мотивації, що не відповідає владній волі, веде до санкцій різного виду).
3. **Владу еталону** /referent power/ (суб'єкт влади являє приклад, з яким підвладні ідентифікують себе).
4. **Владу знавця** (експерта) (переконання громадян у важливості знань суб'єкта влади для здійснення заданих цілей).
5. **Владу інформаційну** (володіння інформацією, що змушує об'єкт влади переосмислювати наслідки реалізації своєї наявної мотивації).
6. **Нормативну владу** /legitimate power/ (переконаність у праві на здійснення влади).

Важливою категорією політичної психології є поняття мотиву влади. **Мотив влади** – це психологічна потреба, що визначає прагнення до влади. *Мотив влади зводиться до потреби в домінуванні, впливі, у відчутті своєї переваги*. Як найважливіше джерело мотивації до влади виділяють її інструментальну функцію тобто *владу як інструмент*. За допомогою влади полегшується досягнення безпеки (у різних проявах – від можливості використовувати силу для впливу на інші до депутатської недоторканності). На думку американського психолога *Д. Макклеланда*, мотив влади має два вектори. Якщо перший можна позначити як «влада для» (щоб панувати над іншими), то другий – як «влада від» (забезпечити власну волю).

3

Найбільш істотні ознаки влади виявляються в легітимності і суверенітеті. Легітимність влади – це ступінь згоди між керуючими і керованими соціальними суб'єктами. Легітимність влади з психологічної точки зору являє собою суб'єктивну

законність – самі люди, а не тільки відповідні юридичні, церковні або міжнародні інститути визнають право даної влади керувати. **Легітимність – це визнання громадянами правомочності влади, обґрунтованості її претензій на панування над ними, внутрішня згода підкорятися.** Легітимність і легальність не збігаються, оскільки мають різну природу. Якщо легальність відбиває формальний момент відповідності влади правовим нормам, то легітимність є, по своїй сутності, саме психологічною характеристикою. Таким чином, легітимність – це факт свідомості людей. Згода з цілями, яких прагне досягти влада, означає хоча б часткову ідентифікацію людей із самою владою. Оскільки держава зацікавлена, щоб громадяни ідентифікувалися з нею і вважали, що вона виражає їхні інтереси, вона прагне декларувати популярні і зрозумілі для людей цілі, внутрішній зміст яких найчастіше визначається специфікою політичної культури даного суспільства. До способів досягнення згоди влади і народу можна віднести, наприклад:

1. Поширення ідеї про наявність погрози (реальної або вигаданої, зовнішньої або внутрішньої) звичному порядку речей.
2. Висування невизначених, месіанських цілей розвитку, що апелюють до несвідомих елементів людської психіки (ідея «побудови нового Царства Справедливості» у перших поселенців у Північній Америці, будівництво комуністичного суспільства в СРСР, досягнення «Нового світового ладу» у Третьюму Рейху тощо).

Традиційно, слідом за **М. Вебером**, виділяють три види легітимності:

1. **Традиційну** – в її основі лежить звичка, прагнення до сталості, консерватизм, почасти конформізм, традиційна соціальна дія (робити як усі). При традиційній легітимності нове здобуває значимість тільки через посилання на авторитет минулого.
2. **Легально-раціональну** – влада виникає з переконання в тому, що необхідно підкорятися вказівкам людей і інститутів, обраних відповідно до раціональних правил. Даний вид легітимності тісно зв'язаний з цілераціональним типом соціальної дії, за формулою “ Легітимність + ефективність”.
3. **Харизматичну** – владі підкоряються в силу того, що приписують її носіям неповсякденні якості: великого вчителя, героя, пророка тощо. Основою утримання влади поряд з «таємницею» і «авторитетом» є «чудо».

Серед сучасних підходів до легітимності найбільш відома концепція **Д. Істона**. Він запропонував виділяти три типи правомочності:

1. **Ідеологічна легітимність** впливає з того, що громадянин розділяє цінності, які виражає влада. Підпорядкування владі, власне кажучи, виявляється реалізацією власних переконань.

2. **Структурна легітимність** вов'язана зі схваленням принципів, норм, механізмів функціонування влади безвідносно до політиці, що проводиться нею.

3. **Персональна легітимність** ґрунтується на довірі до політичних лідерів, що уособлюють владу, високій оцінці їх особистісних і політичних якостей (тобто фактично на авторитеті). Психологічною особливістю персональної легітимності в ряді держав, серед яких не є виключенням і ряд держав СНД, може стати ототожнення з таким політиком позитивних аспектів діяльності влади, а негативних – з його оточенням: «цар гарний – бояри погані».

Є можливість співвіднести згадані вище типи легітимності і виділені М. Вебером типи соціальної дії:

Тип соціальної дії	Тип легітимності
<i>Традиційна</i>	<i>Традиційна</i>
<i>Афективна</i>	<i>Харизматична (Персональна)</i>
<i>Цінносно-раціональна</i>	<i>Ідеологічна</i>
<i>Цілераціональна</i>	<i>Структурна (Легальна).</i>

До **факторів легітимності** політичної влади необхідно віднести:

1. Звичку людей до визначеного типу влади, до традиційних ритуалів і атрибутики.
2. Час – тривалий термін існування системи. Для представлення факту «тривалості» влади у свідомості громадян служать численні ритуали.
3. Віру в сакральний характер існуючих інститутів.
4. Успіх – ефективність режиму прямо пропорційна його легітимності у свідомості громадян.
5. Асоціація влади з національними силами.

Серед **факторів, що знижують легітимність влади** можна відзначити:

1. Ціннісний дисонанс еліти і мас.
2. Зниження авторитету правлячої еліти.
3. Відчуження громадян від влади, відсутність можливості виразити свої інтереси.
4. Неефективність влади, невиконання нею своїх обов'язків
5. Активізацію протистояння відкритої і латентної опозиції, боротьба різних елітарних угруповань.

4

Поняття «лобі», «лобізм», «лобіювання» і інші його похідні запозичені з англійської політичної термінології (від англ. *Lobby* – крита прогулянкові площадка, коридор). У 1553 р. поняття позначало прогулянкову площадку в монастирі. За сторіччя так само стали називати приміщення для прогулянок у палаті общин парламенту Англії. Політичний відтінок значення цього слова придбало ще за два сторіччя, причому не в

Англиї, а в США, коли у 1864 р. термін «лобіювання» почав позначати покупку голосів за гроші в коридорах Конгресу. **Лобізм** можна визначити як *комплекс різних прийомів і методів (прямого і непрямого) впливу на владні структури з метою рішення визначених завдань.*

Лобізм у теоретичному плані можна кваліфікувати як один з механізмів реалізації в політиці психологічних відносин між суспільством і державою, між корпоративними групами і парламентом. Основна причина будь-якого лобіювання, (відстоювання політичних, економічних, соціально – культурних або інших інтересів), має однією з основних своїх першопричин психологічний фактор. Актуальна потреба в лобістській діяльності в парламенті обумовлена:

1. Різноманіттям існуючих в суспільстві інтересів, настанов, переваг, потреб тощо.
2. Значним зарядом енергії, що несуть у собі невраховані інтереси, потреби й настанови соціальних груп.

Займаючись професійно або напівпрофесійно перекладом економічних і духовних інтересів соціальних груп, що їх делегують, мовою політичних вимог і програм, політичні партії здійснюють тим самим своєрідний глибинний психоаналіз, рефлексію неясних, але, проте, хворобливих проблем, переводячи їх у доступну раціональному вирішенню свідому площину. Голос не представлених у парламенті малих груп, переданий за допомогою діяльності лобістів, з одного боку, переводить боротьбу по відстоюванню корпоративних інтересів зі сфери силових методів у сферу комунікативних відносин, з іншого боку – підсилює легітимність парламенту, додаючи йому неформальну показність.

Психологічні передумови лобізму в парламенті мають своєю основою схильність, готовність багатьох депутатів по тим або інших причинах брати участь у процесі лобіювання. Психологічною основою безпосереднього лобіювання є лобістський контакт, переконання, уселяння, психологічне зараження. Усе це виявляється як в індивідуальному аспекті, так і у випадках впливу на групу. В арсенал лобістської діяльності входять також і такі методи психологічного впливу, як погрози, шантаж, примус.

Можна виділити **чотири типи мотивації лобістської діяльності парламентаріїв:**

1. Мотивація досягнення і самоствердження (найбільш поширені мотиви конкуренції, самовпевненості, честолюбства і самолюбства).
2. Мотивація за типом соціальної ідентифікації (ототожнення парламентаріями себе з якимось соціальною групою або спільністю).
3. Мотивація винагороди (орієнтована на будь-які форми матеріальної і соціальної винагороди, причому не тільки на грошову компенсацію. Переобрання на наступний

термін теж може бути розглянуте як свого роду винагорода за успішну лобістську діяльність).

4. Мотивація запобігання невдач (прагнення депутатів уникати негативних емоцій, зберігати позитивні взаємини з виборцями і колегами по парламентській діяльності).

Лекція 5

Політична психологія особистості.

План:

1. Психологічні особливості політичної орієнтації особистості.
2. Політична поведінка й участь: психологічні особливості й основні типи.
3. Політичне лідерство як психологічний феномен.
4. Проблеми лідерства і вождизму в політичній психології.

1

Проблема особистості в політиці є чи не основною для політичної психології. Надзвичайна складність проявів самого «людського фактора» у політиці породила безліч концепцій і теорій, що намагаються пояснити механізми поведінки людини в сфері політики, виявити сутність феномена політичного лідерства тощо. Так, наприклад, представники **психоаналітичного напрямку** концентрували основну увагу на аналізі внутрішньої активності політика. У психоаналітичних трактуваннях політичної активності індивіда позначилися два основних розуміння даного феномена:

1. Розвиток політичної активності як засіб подолання якогось внутрішнього конфлікту «цілком нормальної особистості» політика.
2. Розвиток політичної активності в зв'язку з очевидними психопатологічними характеристиками особистості, що і забезпечують політикові його успіх.

Представники **гуманістичної психології** виступали за урахування емоційно – мотиваційної сфери особистості при аналізі політики. Американський політичний психолог **С. Реншон** виходив з того, що тільки та система, яка задовольняє базові людські потреби, може ефективно залучати в політичну активність своїх громадян і розраховувати на їхню підтримку. Однією з таких потреб, важливою для становлення демократії, є потреба людини в участі, що на психологічному рівні виражається у встановленні особистого контролю над ситуацією.

Резюмуючи різні підходи і позиції, дослідниця **Ф. Грінстайн** виділила три основних фактори, що визначають роль окремої особистості в політиці:

1. Ситуації появи нових політичних обставин, що не мали аналогів в історії.
2. Поява складних і суперечливих ситуацій з великим ступенем невизначеності.
3. Виникнення ситуацій з вибором між різними силами, що припускають різні політичні рішення.

У цілому ж, роль особистості в політиці тим вище, чим більш сприйнятливим середовищем до того, що їй пропонує особистість, чим сильніше позиції людини в політичній системі і чим яскравіше «Я» конкретного політика.

Інтерес, безпосереднє ставлення людини до політики обумовлені багатьма факторами (вік, стать, соціальний статус, національні традиції, рівень освіти і інформованість і т.д.). У цілому, можна погодитися з такою типологією політичних ролей:

- *Рядові громадяни* (об'єкт політики і політичних процесів).
- *Рядові громадяни*, опосередовано включені в політичну практику як члени профспілок і виробничих колективів.
- *Політичні активісти*.
- *Професійні політики*.

Приймаючи участь у політиці, людина переважно керується двома мотивами: альтруїстичним і егоїстичним. Мотиви, у свою чергу, визначають мету і програму політичної діяльності. Мотивуючим фактором політичної діяльності є потреби в самовираженні, самореалізації, визнанні, волі, владі тощо. Як правило, потреби тісно переплетені і взаємозалежні. Щоб зрозуміти дійсну мету політичної діяльності будь-якого суб'єкта політики, передбачити її результати, необхідно проаналізувати характер і особливості, що стимулюють його діяльність.

Кожне суспільство характеризується властивою лише йому системою й ієрархією цінностей. Саме ця система багато в чому і визначає політичну орієнтацію громадян. **Політична орієнтація – це уявлення людини про відповідну її потребам мету політичної діяльності, а також про способи досягнення цієї мети.** Політична орієнтація обумовлює політичний вибір, який, у свою чергу, може бути *груповим* і/або *індивідуальним*. Перший, часто робиться автоматично, під впливом групи, особливо на етапі ранньої соціалізації особистості у випадку її низької політичної культури. Другий, властивий людині з високим рівнем соціально-психологічного, духовного розвитку, громадсько-політичної активності. Виділяють **чотири основних підходи** до детермінації політичного вибору:

1. *Ситуаційний підхід* – будь-яка політична орієнтація – не що інше, як реакція на конкретно-історичну ситуацію.
2. *Соціологічний підхід* – припускає аналіз взаємозалежності між індивідуальним і груповим політичним вибором відповідно до тих соціально-політичних обставин, що склалися в конкретному суспільстві.
3. *Маніпуляційний підхід* – люди роблять свій вибір у результаті психолого-політичної обробки їхньої свідомості.
4. *Індивідуально - психологічний підхід* – в основі вибору лежать особистісні психологічні риси і якості. Саме вони – уроджені або набуті впливають на суспільно-політичну позицію індивіда.

У цілому ж, вибір політичної орієнтації – це не одноразова дія. Такий вибір людина робить практично постійно. У цьому процесі індивід деякою мірою ідентифікує себе з окремою особистістю і/або групою. Політичні переваги, як правило, складаються в результаті макрогрупової ідентифікації.

2

У політико-психологічному аналізі діяльність індивіда розглядаються як вбудовування в систему політичної культури нації або групи, що і додають їй загальний зміст і спрямованість. Незалежно від того, якою методологією користуються психологи, вони розрізняють **три форми прояву людської активності**:

1. Інстинктивну – уроджені моделі поведіння, визначені біологічно. Наприклад, інстинкт самозбереження – штовхає політиків на боротьбу за владу, пояснює нерациональні вчинки в політиці.
2. Навички – визначені вміння, необхідні для виконання ролей і функцій учасника політичного процесу.
3. Розумна дія – ступінь усвідомлення політичних дій. Головною характеристикою даної форми політичної поведінки є виражене визначення мети.

Для розуміння самого феномена політичної активності необхідно бачити її як причинно обумовлену і спрямовану на досягнення визначених цілей. При цьому важливо враховувати наступні моменти:

1. Зовнішнє середовище, що посиляє стимули суб'єктові поведінки.
2. Потреби індивіда.
3. Мотиви, якими керується суб'єкт.
4. Настанови, цінності, орієнтації, переконання і цілі суб'єкта.
5. Особистісні особливості ролі, стилю поведіння, стилю прийняття рішень.
6. Зворотній зв'язок між поведінкою і умовами, які її сформували.

Можна виділити наступні **типи політичної дії** індивіда:

1. **Раціональна** – його агент має чітке уявлення про цілі, яких він має намір досягти, знає адекватні цим цілям методи, здатний ефективно застосовувати їх, встановлювати систему пріоритетів.
2. **Ірраціональна** – ґрунт політичних ілюзій, здатних стимулювати рух широких мас. (Реальна політична дія являє собою сполучення різних ступенів раціональності й ірраціональності).
3. **Інерційна** – агенти обмежуються відтворенням існуючих форм поведіння. Даний тип політичної дії властивий стабільним політичним системам.

4. **Творча** – вносить у політичну систему нові елементи. Політична система функціонує саме на основі 3 і 4 типів дії, по черзі переживаючи стадії стабільності і змін.

У політичній діяльності індивідів психологи виділяють три найбільш розповсюджені моделі:

- **Конформізм** – орієнтація на чужу думку, погляди, підтримка будь-якої позиції. Таке поведіння є пристосовництвом, політичною лояльністю, позицією «як усі, так і я».
- **Індиферентність** – байдуже відношення до політики, відчуженість від неї. Люди такого типу вважають, що їхня участь у політиці не має перспектив.
- **Політичний активізм.**

Вищою формою політичної поведінки індивіда є політична участь. Політична участь – це реальне відображення і вираження процесів політичної соціалізації. Під **політичною участю** розуміється *залучення членів певної соціально-політичної спільноти або окремих індивідів до процесу політико – владних відносин*. Політичною участю стає тоді, коли індивід входить у владні політичні відносини, у процес прийняття рішень і керування, що носять політичний характер.

У поясненні причин політичної участі склався цілий ряд теорій:

1. **Теорія раціонального вибору** – більшість людей схильна до раціонального поведіння. Людина намагається в усьому, у тому числі й у політиці, досягти максимального результату за рахунок оптимальних, часто найменших, витрат і зусиль.
2. **Мічиганська модель** – у політичній діяльності домінує партійна ідентифікація людини, що є похідною від політичної соціалізації.
3. **Психологічна школа** – домінуючими в політичній участі і діяльності є мотиви й настанови людини. Тому важливо вивчити їхній взаємозв'язок з поведінням людини.
4. **Інституційний підхід** – політична участь залежить не від конкретних психологічних характеристик особистості, її соціального статусу, а від можливостей громадян впливати на уряд і владу.

У політичній психології виділяють наступні **мотиви політичної участі**:

1. Мотив інтересу і привабливості політики як сфери діяльності.
2. Пізнавальні мотиви. Політична система дає людині стійку картину світу. Це зручна пояснювальна схема, до того ж доступна далеко не всім.
3. Мотив влади над людьми.
4. Ідеологічні мотиви – засновані на збігу власних цінностей людини, її ідейних позицій з ідеологічними цінностями політичної системи.

5. Мотиви перетворення світу – розуміння недосконалості світу і бажання перетворити його. Мотиви такого роду властиві для людей, що налаштовані на професійне заняття політикою.

6. Традиційні мотиви. Дуже часто люди беруть участь у політиці тому, що так просто прийнято в їхній родині, місцевості тощо.

7. Меркантильні мотиви. Політика як оплачувана праця.

Різні мотиви спонукають до різних варіантів політичної участі. Звичайно прийнято виділяти «активні» і «пасивні» форми політичної участі. У залежності від ставлення до політики, польський учений *Єжі Вятр* виділив п'ять типів особистості:

1. **Активісти**– «влада є цінність, її треба одержати».
2. **Компетентні спостерігачі** – цікавляться політикою, розуміють її закони, але не прагнуть брати в ній участь.
3. **Компетентні критики** – відрізняються від інших негативним відношенням до політики.
4. **Пасивні громадяни** ставляться негативно або нейтрально до влади, хоча бувають і добре інформовані про стан політичного процесу і системи.
5. **Аполітичні і відчужені**.

3

Політичне лідерство – явище багатогранне. Проте, особливий інтерес серед проблем, пов'язаних з цим феноменом, викликає саме психологічний аспект політичного лідерства.

Одним із засновників політико-психологічного підходу до вивчення проблеми лідерства вважають американського вченого Г. Лассуела, що разом з Ч. Мерріамом, Б. Скінером і У. Уайтом представляє т.зв. **чикагську психологічну школу політики**.

Психопатологічна типологія лідерства Г. Лассуела – у залежності від функції, що виконує або прагне виконувати той або інший політичний лідер, розрізняються такі типи як:

1. **Агітатор** – поширення своєї агітації і спілкування з громадянами. Вони цінують риторіку, живуть заради того, щоб бути поміченими, щоб провокувати і принижувати опонентів. Для них має цінність емоційний відгук аудиторії.
2. **Адміністратор** – фокує свою увагу на маніпуляції визначеною групою, демонструючи безсторонній інтерес до завдань організації. Їм далекі абстракції, вони холоднокровні й афективно збалансовані.
3. **Теоретики** – їх приваблюють віддалені цілі. Розгляд різних ідей є для них самоціллю, що трохи віддаляє їх від послідовників.

Досить відомою є також концепція лідерства т.зв. **франфуртської школи**, представники якої досліджували феномен авторитарної особистості (**Т. Адорно, Е. Фромм, Г. Маркузе, Х. Арендт**).

У науковій традиції цих двох шкіл, незважаючи на існуючі між ними розходження, критерієм вираження сутності феномена політичного лідерства вважається прагнення до влади. Вважають, що від усієї маси громадян у будь-якому суспільстві є 7-8% тих, хто «хворий владою», бажає володіти нею. Для них влади ніколи не буває багато; влада дає їм не тільки переваги над іншими, але й особисте задоволення.

Теорії взаємодії -чекання (М. Еванс, Ф. Фідлер, Дж. Хемфілд) – розглядають три основних перемінних: дії, взаємодію і настрої. Це припускає, що посилення взаємодії й участь у спільній діяльності пов'язане з посиленням почуття взаємної симпатії, і з внесенням більшої визначеності в групові норми. Лідер у цій теорії визначається як ініціатор взаємодії. Крім того, вважається, що «лідерське поведіння» залежить від вимог конкретної ситуації. Наприклад, «орієнтований на роботу» лідер буде ефективним у крайніх ситуаціях (занадто легка або занадто важка робота). Лідер, що орієнтований «на взаємини», звичайно ефективний при рішенні «помірних», «проміжних» проблем.

Гуманістичні теорії (Д. Мак Грегор, Р. Лікерт, Р. Блайк) – у главу кута ставлять розвиток ефективної організації. На думку представників цієї теорії, людина за природою своєю – «істота мотивована», а організація, за своєю природою, завжди структурована і контрольована. Основною функцією лідера є модифікація організації з метою забезпечення волі індивідів для реалізації їхнього мотиваційного потенціалу і задоволення своїх нестатків – однак, при одночасному досягненні цілей організації.

4

Необхідно розрізнити поняття «лідер» і «вождь», «лідерство» і «вождизм».

«Вождизм» - тип владних відносин, заснований на особистому пануванні й особистій відданості носієві верховної влади. Типовий для традиційних, ідеологізованих, жорстко централізованих, авторитарних і тоталітарних суспільств. Характеризується розвинутою системою неюридичних регуляторів поведінки і стійкою закріпленістю соціальних ролей. Ототожнює суспільство і державу і розглядає їх як засіб реалізації якоїсь ідеї, символом якої є вождь. Влада вождя безмежна і безконтрольна. Для вождизму типові ірраціональні моменти сприйняття політичних відносин носіями повсякденної свідомості. Серед них – харизматизація вождя.

Лідер – це, по – перше, індивід, що володіє найбільш вираженими «корисними», з погляду групи, якостями, завдяки яким його діяльність виявляється найбільш продуктивною. По – друге,- це особа, за якою співтовариство визнає право на прийняття

рішень, найбільш значимих з погляду групового інтересу. Таким чином, **політичне лідерство – це, спосіб здійснення влади, заснований на ненасильницькій інтеграції соціальної активності різних груп за допомогою легітимних механізмів, навколо висунутої лідером програми, рішення соціальних проблем і завдань суспільного розвитку.**

Стрижнем політичної психології лідера є політичний «образ» світу. Для політичного лідера найбільш характерна наявність надзвичайно яскравого і деталізованого образу світу поряд із сильним прагненням затвердити цей образ у реальності. Останнє прагнення є найбільш сильним мотивом участі людини з лідерськими якостями в політиці. У структурі цього «образу – схеми» центральне місце займає образ самого себе, свого Я взагалі, і в політиці зокрема.

Особливе місце в психології політичного лідера посідають індивідуальні норми і цінності, що, як правило, не до кінця відповідають загальноприйнятим і тому виділяють лідера. Лідер повинний бути одночасно консерватором (люди не люблять втрат, неминуче зв'язаних з новаціями) і інноватором – повинний уміти ставити і досягати нові цілі. Тому і не буває «вічних» політичних лідерів: рано або пізно кожний з них порушує баланс між емоційною прихильністю людей до старого і раціональним розумінням неминучості нового, схилиється в якийсь один бік і, в результаті, неминуче множить число своїх недоброзичливців.

Психологічне лідерство – це процес нерівної взаємодії між суб'єктами, що характеризується відносинами домінування і підпорядкування. *З погляду політичної психології, політичний лідер – це суб'єкт процесу взаємодії, що виконує функцію регуляції взаємин через різні форми домінування – підпорядкування, заради досягнення тих або інших цілей особистості, групи або суспільства.*

Основними *функціями лідера* є:

1. Визначення мети колективної дії.
2. Ідентифікація – встановлення внутрігрупової ієрархії й орієнтирів індивіда.
3. Нормативна.
4. Репрезентативна.
5. Інтегративна.
6. Координуюча.

У відношенні політичного лідера необхідно враховувати дві важливих обставини: а) лідер є тим, ким він є в дійсності; б) лідер є таким, яким його представляє і сприймає оточення. Кожен політичний лідер має визначені, часто лише йому властиві якості, що,

власне, і роблять його лідером. І, все-таки, можна назвати найбільш типові риси політичного лідера:

- А). Аккумулятивність – здатність агрегувати і артикулювати інтереси мас/груп.
- Б). Компетентність.
- В). Інноваційність.
- Г). Політична гнучкість і динамізм.
- Д). Політична воля й інтуїція.
- Е). Популізм – уміння працювати «на публіку».

Лекція 6

Психологія малих груп у політиці.

План:

1. Малі групи як суб'єкт політичної дії.
2. Типи і типології малих груп у політиці.
3. Етапи формування малих груп у політиці.
4. Внутрішні механізми становлення політичної групи. Лідер і група.

1

При всьому безперечному значенні особистості політичного лідера і його психології, сучасна політика, особливо в стабільних суспільствах, здійснюється групами людей. В міру розвитку і стабілізації, будь-яке суспільство бюрократизується. На місце харизматичним лідерам приходять бюрократи.

Саме група як суб'єкт спільної політичної діяльності якоїсь сукупності людей здатна, як ефективно забезпечити функціонування окремого лідера, так і, в окремих випадках, замінити його. У межах політичної психології, **групу** можна визначити як *спільність людей, взаємодіючих заради досягнення усвідомлених цілей і інтересів*. Об'єктивно ця спільність виступає як суб'єкт політичної дії, а суб'єктивно існує як певна окрема від інших спільнот цілісність.

За В.Д. Ольшанським, більшість класифікацій і типологій груп зводяться до десяти основних параметрів, за якими вони розрізняються і, відповідно, типологізуються ці групи. Найбільший поділ у класифікації груп – на *«номінальні»* («віртуальні») і *«реальні»* групи. Номінальні, вони ж умовні групи, виділяються в межах узагальненого політичного аналізу і тоді з'являються такі «групи», як «усе прогресивне людство». Зрозуміло, що мова йде про групи, реально невідчувані. На відміну від них, реальні групи піддаються конкретному облікові, як і їхній політичний вплив. Групи «членів політбюро», «сенаторів США», «страйкуючих вуглярів Донбасу» непорівнянні між собою, однак їх споріднює головне – це реально діючі в політиці групи.

Реальні групи підрозділяються, насамперед, по кількісному параметру. Групи в політиці поділяються за розміром на «малі» і «великі». Під «малими» звичайно маються на увазі групи чисельністю від 2-3 («діада», «тріада») до декількох десятків, рідше – сотень людей. Основним критерієм визначення групи як «малої» є можливість регулярних контактів між усіма членами групи чи, принаймні, кожного члена групи з усіма, або з більшістю інших членів групи. В обов'язковому порядку умова реальної, безпосередньої і регулярної контактності поширюється на лідера. Для нього мала група – це «група прямого рукостискання».

2

Серед найбільш загальних критеріїв розрізнення політичних груп необхідно почати з: 1. **Поділу за спрямованістю основних дій групи.** За цим критерієм групи поділяються на *екстравертовані* і *інтровертовані*. Діяльність екстравертованих груп спрямована назовні – на захоплення влади, наприклад. Відповідно, діяльність груп інтравертованих спрямована, насамперед, в середину групи – на удосконалювання партійної дисципліни тощо.

2. Групи поділяються **за ступенем групової згуртованості** на *гомогенні* і *гетерогенні*. Згуртованість звичайно визначається ступенем єдності, рівнем спільності трьох базових параметрів. Це спільність інтересів, спільність цілей і єдність дій.

3. **За ступенем відкритості для нових членів**, групи поділяються на *відкриті* /різні суспільно – політичні рухи/, *напіввідкриті* /політичні партії – накладають мінімальні умови для вступу/ і *закриті* /групи змовників/ Все визначається легкістю вступу (прийому) у таку групу.

4. **За своїми власними цілями** групи в політиці поділяються на:

- а) *інструментальні* (орієнтовані на досягнення реальних політичних цілей).
- б) *експресивні* (орієнтовані на формування сприятливого внутрішнього психологічного клімату. Це невеликі опозиційні угруповання, члени яких не ставлять за мету оволодіння владою, але одержують задоволення від періодичного виразу своїх політичних поглядів у тих або інших формах).
- в) *функціональні* (орієнтовані на впровадження чогось нового в політичну систему. Наприклад, різного роду рухи за цивільні права громадян).
- г) *дисфункціональні* (орієнтовані на ліквідацію чогось усталеного в суспільно – політичному устрої. Наприклад, групи революціонерів).

5. За **особливостями групової свідомості** своїх членів, групи поділяються на «*групи - ми*» і «*групи - вони*». Ідентифікація себе і «своїх» відбувається в протиставленні з іншими групами, з «чужими», з якимись «вони». «Вони» - це ті, у кого інші вірування, емоції, програми або гасла. Таке виділення групи – «ми» супроводжується ідеалізацією й атрибуцією, наділенням своєї групи найкращими, соціально прийнятними і бажаними рисами і, навпроти, відмовою у таких рисах групам – опонентам. Група – «вони», навпроти, наділяється самими огидними характеристиками, їй приписуються самі негативні якості.

6. Групи підрозділяються **за структурою** на:

- А) *формальні* – жорстко заданий статус усіх її членів і, відповідно, статусні розходження. Права й обов'язки членів такої групи жорстко формалізовані і виражені в явній або неявній формі. Класичний приклад такої групи – армія.

Б) *неформальні* – статус членів і характер взаємин між ними задані чисто особистими якостями і чеснотами. Приклад – клуб за інтересами.

8. **За значимістю учасників**, групи поділяються на:

А) *групи присутності* – та конкретна група, членом якої є індивід. Однак, будучи членом, якоїсь групи присутності, людина не завжди цим цілком задоволена – у своїх мріях вона може бачити себе членом іншої групи. Багато хто, наприклад, мріють належати до політичної еліти, але не всім це вдається.

Б) *референтні групи* – це групи, за законами яких хоче жити людина, навіть не належачи до них. Це психологічно привабливі, бажані для людини групи, нормам і стандартам яких вона хоче відповідати.

9. **За тривалістю існування** групи поділяються на:

А) *короткострокові* – звичайно виникають для досягнення якогось конкретного результату – наприклад, це може бути передвиборний штаб або команда прихильників кандидата в депутати парламенту в ході конкретної виборчої компанії.

Б) *довгострокові* – орієнтовані на довгострокові цілі, що вимагають тривалого часу.

10. **За способом прийняття рішень** і, відповідно, за способом нав'язування цього рішення, розрізняють:

А) *авторитарні*

Б) *демократичні*.

В) *охлократичні* групи.

3

Малі групи в політиці розрізняються рівнем свого розвитку. Однак, практика показує, що в досить однорідному партійно-політичному середовищі, в одній і тій же політичній сфері, діють приблизно ті самі людські, психологічні механізми політичної поведінки. Як тільки виникає якась група як суб'єкт політичної дії, починають діяти аналогічні механізми політичної поведінки людей. Численні дослідження процесів формування політичних груп дозволяють виділити *п'ять основних етапів*:

1. **Етап «номінальної групи»**. Як правило, це випадкове зібрання людей, що бажають займатися політичною діяльністю. Основна функція цього етапу – знайомство, з'ясування того, «хто є хто».

2. **Етап «асоціативної групи»**. Це етап, на якому уже виникають первинні зв'язки, асоціації між членами групи і тією діяльністю, якою вони збираються займатися. Тут виявляються перші ознаки організації (як правило, винятково формальні). Так виникає формально організована група, члени якої мають начебто ідентичні цілі, хоча звичайно погано представляють собі їх в реальності.

3. **Етап «кооперативної групи».** Він характеризується появою вже визначеної єдності цілей, інтересів і дій, а також появою первинного досвіду спільної діяльності і первинних загальних групових переживань. На даному етапі на додаток до формальних зв'язків і розподілу ролей, у процесі спільної політичної діяльності вже розвиваються неформальні взаємини між членами групи.

4. **Етап «корпоративної групи».** Наявність стійкої спільності інтересів, цілей, дій, психологічної цілісності групи. Такі групи можуть протиставляти себе іншим групам, навіть усередині, начебто загальної політичної структури. Вони носять самодостатній характер. Прикладів таких груп чимало: від легальних опозиційних партійних або парламентських фракцій до політичних терористів.

5. **Етап «колективу».** Відрізняється вищим рівнем усвідомленості всіх моментів загальногрупової діяльності і максимальною консолідованістю дій членів групи. Тут домінують просоціальні цілі. Колектив не може бути самодостатній, його члени розглядають себе і свою групу як інструмент суспільного розвитку. Саме це розходження спрямованості – на досягнення власних, групових, або суспільних цілей – і є єдине істотне політико-психологічне розходження між «корпоративною групою» і «колективом».

4

Крім описаних вище етапів становлення групи як суб'єкта політичної дії, велике значення мають внутрішні, власне психологічні процеси взаємодії людей, що і ведуть до розвитку групи або перешкоджають йому. Група немислима і неможлива без лідера. Група висуває лідера, лідер формує групу. Взаємини між лідером і групою залежать, у першу чергу, від **принципів**, на основі яких люди включаються в групу.

1. **Принцип єдності поглядів і переконань.** При його домінуванні ми маємо справу з досить згуртованою, часто ефективною, але не завжди високопрофесійною групою. У політиці такі групи дуже часто стають заручниками власної ідеології.

2. **Принцип компетентності.** При його переважанні ми бачимо згуртовані, ефективні, високопрофесійні групи, що відрізняються серйозними результатами. Кращий приклад – команди американських президентів останніх десятиліть, починаючи від «команди Джона Кеннеді» - «мозкового тресту», що зумів багато в чому змінити і країну, і всю міжнародну ситуацію.

3. **Принцип особистої відданості лідерові** – зазвичай в групах вождистського типу. Тут можуть спостерігатися процеси зниження професіоналізму, наявність конфліктів за близькістю до лідера і, як наслідок, - зниження ефективності.

Виділення принципів формування груп у чистому виді досить умовно – зазвичай, команди формуються на основі декількох принципів, хоча провідним і визначальним все

ж таки є один. Важливість вибору принципу формування групи в політиці визначається тим, що після приходу до влади групи, узятий їй на озброєння принцип, наче автоматично переноситься на всю державу.

Аналіз показує, що на практиці, лідер не обмежується якоюсь однією «командою». Вони міняються з часом.

У сучасній політичній психології говорять про наявність *двох «парадоксів лідера»*:

ПАРАДОКС №1: стаючи лідером великої спільності, лідер приречений діяти не відповідно до інтересів тієї малої групи, що привела його до влади. І тоді дана мала група починає відмовляти йому в лідерстві і шукає спадкоємця.

ПАРАДОКС №2: чим більш активним, діловим є лідер, тим більше він ускладнює міжособистісні відносини в групі – це погіршує психологічну атмосферу, що веде до росту невдоволення лідером. Відповідно, чим менш діловим, але більш неформальним і дружлюбним є лідер, тим менше вимог до соратників – це знижує досягнення групи і також веде до росту невдоволення лідером.

В обох варіантах, рано або пізно група починає відмовляти лідерові в довірі. У цілому ж, можна говорити про наявність двох типів малих груп у політиці: залежних від лідера, *«лідерських»*, і залежних від внутрішнього функціонування самої групи. Приклад групи першого типу – ті самі «команди», цілеспрямовано формовані самим лідером у західних демократіях президентського типу. Приклад групи другого типу – статусні формальні або неформальні групи, наприклад, у державах парламентського типу з наявністю сильного впливу партійних груп і, особливо, їхніх керівних органів (типу політбюро).

Лекція 7

План:

Психологія великих груп в політиці.

1. Політична свідомість як основа існування великих груп у політиці.
2. Соціально-групова психологія і ідеологія.
3. Рівні розвитку спільності великих груп.

1

Політична свідомість – одна з центральних категорій сучасної політичної психології, яка означає результати сприйняття індивідом той частини об'єктивної дійсності, яка пов'язана з політикою і до якої включений сам він.

В дослідженнях політичної свідомості на Заході лідируючі позиції посідає **школа психологів – когнітивістів (Ж.Піаже, Дж. Адельсон)**. Ці дослідники шукають залежність між формуванням пізнавального апарату особи й наповненням її свідомості соціальним змістом. Згідно з когнітивістами, вибір моделі політичної поведінки залежить від поглядів і цінностей, які складають зміст свідомості людини. Роботи когнітивістів показали, що в країнах зі стабільною політичною системою, де у виборців є звичка голосувати за конкретну партію, політична свідомість громадян заповнюється певними „пакетами ідей”. В цілому ж, в світовій традиції, політична свідомість розглядається як вся сукупність психічного відображення політики, як її суб'єктивний компонент, що проявляє себе на різних рівнях та в різних ситуаціях.

Таким чином, **політична свідомість – це багатовимірне утворення, яке в узагальненому вигляді виражає ступінь знайомства суб'єкта з політикою та раціонального ставлення до неї.**

До основних **компонентів політичної свідомості** слід відносити:

1. *Політичні орієнтації* - симпатії та антипатії, що обумовлюють ту чи іншу стратегію поведінки індивіда чи групи в політиці.
2. *Соціально-політичні цінності* – загальні поняття і спільні ідеї, які лежать в основі ідеологічного вибору індивіда чи/та групи.
3. *Думки* – найбільш поверховий і рухливий елемент політичної свідомості, який поповнює політичну свідомість реакцією на поточні події.

З точки зору суб'єкта політичної свідомості, виокремлюють:

1. **Масову політичну свідомість** – це, по-перше, рівень очікувань людей та оцінка ними власних можливостей чинити вплив на політику. По-друге, це швидкоплинні думки і настрої, пов'язані з оцінкою поточного політичного моменту, дій уряду, лідерів тощо.

2. **Групову політичну свідомість** – узагальнене знання великих/малих груп, пов'язане з політикою; сукупність уявлень, що визначають зміст, спрямованість та інтенсивність політичної активності групи.

3. **Індивідуальну політичну свідомість** – найважливіший атрибут „людини політичної”, здатної так чи інакше сприймати політику, оцінювати її події, визначати цілі та завдання політичної діяльності тощо.

Політична психологія виокремлює такі форми політичної свідомості як: 1. **Буденна політична свідомість** характерними рисами якої є суперечливість, емоційність, стихійність становлення під впливом побутових уявлень й суджень по політику в межах „здорового глузду” і 2) **Теоретико-ідеологізовану політичну свідомість** – цілісну систему поглядів і суджень, певний тип світогляду, який пояснює політичну дійсність точки зору тої чи іншої ідеологічної доктрини.

Важливою категорією політичної психології є **політична самосвідомість – процес і результат вироблення стійкої системи уявлень суб'єкта політики про себе, на ґрунті якої суб'єкт цілеспрямовано будує взаємовідносини з іншими суб'єктами політики**. Це усвідомлення себе в політиці як самостійного діяча, цілісна оцінка власної ролі, цілей та ідеалів, інтересів тощо. Суб'єктом політичної самосвідомості може виступати як окрема особа, так і соціальна група. В останньому випадку вона виступає в формі ідеологічних концепцій, що відображають інтереси й потреби групи.

2

Як зазначає В.Д.Ольшанський, в основі утворення соціальних груп лежать дві основні причини:

1. Людям властиво поєднуватися в групи задля забезпечення відчуття захищеності.
2. Люди утворюють групи задля спілкування та набуття необхідних ідентичностей.

В XIX сторіччі склалися два наукових підходи до розуміння сутності феномену великих груп в політиці – марксизм та веберіанство. Німецький філософ К.Маркс запропонував виокремлювати під час вивчення будь якого суспільства його найважливіші класи, що відрізняються один від одного наявністю чи відсутністю приватної власності на засоби виробництва. Як результат, послідовниками Маркса було зроблено висновок про визначальний вплив приватної власності на соціальну структуру, психологію індивідів та інтеракцію груп.

Послідовники німецького соціолога М.Вебера наголошували на визначальній ролі індивідуальної свідомості, зайнятості, рівні освіти та споживання членів великих соціальних стратів у виборі їхньої політичної тактики та стратегії.

Для політичної психології принципово важливим був той конфлікт між „класовою свідомістю” та „громадянською (індивідуальною) свідомістю”, який впливав з протистояння цих двох наукових підходів. І лише наприкінці ХХ сторіччя стало ясным, що обидва підходи не заперечують, а доповнюють один одного. Поняття „клас” і „страт” були об’єднані в більш широке поняття „великих соціальних груп”.

Об’єктивним чинником є те, що соціальна поведінка людини впливає на її психіку. Приналежність до тієї або іншої великої соціальної групи формує певні психологічні типи. Великі соціальні групи виокремлюються з психологічної точки зору, в першу чергу на підставі виробничої діяльності переважної більшості їхніх членів. А оскільки саме такі групи „роблять” серйозну політику, то вони і є предметом політико-психологічного аналізу.

Соціально-групова психологія – це ті особливості свідомості і поведінки, які представляють собою відображення умов життя, провідної діяльності і особливостей спілкування великої групи людей. Основу соціально-групової психології складають загальні потреби людей, які складають дану велику соціальну групу.

Важливо усвідомлювати, що самі потреби рідко мають ярко виражений політичний характер. Проте над ними вже надбудовуються вже політичні інтереси і цінності групи, яки виступають як засоби реалізації базових потреб. Соціально-групова психологія перш за все набуває форми елементарно інстинктивної політичної психології великих соціальних груп. Але, завдяки усвідомленню вона перетворюється на групу свідомість.

Соціально-групова свідомість – це історично обумовлений рівень розуміння членами великої соціальної групи (класу, страти, соціального шару) власного становища в системі існуючих соціально – політичних відносин, а також власних специфічних соціально-групових потреб і інтересів.

Відмінні умови життя різних великих соціальних груп породжують різні потреби, інтереси і мотиви діяльності людей. У сукупності вони складають психологічні особливості цієї соціальної групи. Усвідомлювані елементи цієї психології, набуваючи форм ціннісних орієнтацій, складають основний зміст соціально-групової свідомості. Основними характерними особливостями групової свідомості є чіткість, визначеність ціннісних орієнтацій й уявлень о цілях суспільно-політичної діяльності. Це визначає ідеологізований характер групової свідомості. Розвиток відбувається по своєрідному ланцюгу: від психології великої соціальної групи – через соціально-групову свідомість – до ідеології даної великої соціальної групи.

Будь яка **ідеологія** представляє собою *набір певних цінностей й антицінностей, норм і конкретних зразків у вигляді прикладів життя й діяльності „героїв” даної групи.*

Виступаючи як певна культурна, ціннісна система, ідеологія виконує важливу роль в ідентифікаційних практиках особи й групи, допомагаючи їм досить точно визначити своє місце в соціальному просторі. В разі різкого розпаду подібної ціннісно-орієнтаційної системи, група опиняється в стані **аномії** (anomos – беззаконня). Це поняття означає стан гострої кризи системи цінностей, загострення протиріч між цілями і можливостями їх досягнення. Людини і група долають цей стан різними засобами до яких можна віднести **конформізм** (поведінку підкорення) та різноманітні види **девіантної поведінки** (бунт, насильство, заперечення світу). Подолання аномії найчастіше буває пов'язано знову ж таки зі створенням нових ціннісно-орієнтаційних систем, тобто – ідеологій.

3

Розвиток соціально-групової свідомості (за В.Д.Ольшанським) передбачає три основних рівня:

1. **Зовнішньо-типологічний.** Ця назва пов'язана з можливістю зовнішньої фіксації тієї чи іншої ознаки, яка є властивою для представників даної великої соціальної групи („білі” та „сині” комірці, наприклад). Типологічний рівень має свої стійкі прояви і в політичних уподобаннях представників різних соціальних груп. За даними європейських досліджень, люди в робочих спецівках переважно голосують за соціалістів. Навпаки, селянство більш консервативно і часто за традицією голосує за правих.

Поступово, наявність зовнішніх схожих рис стає помітним для людей. Тоді вони фіксують їх і роблять відповідні висновки за принципом „свій – чужий”, „ми” – „вони”.

2. **Внутрішньо-ідентифікаційний.** Виникає первинний психологічний зв'язок людини з власної великою соціальною групою через співвіднесення себе з нею. Так формується соціально-групова самосвідомість і виникає внутрішня ідентифікація, ототожнення себе з іншими представниками групи, які живуть та працюють поруч.

Рівень внутрішньої ідентифікації є одним з діючих факторів, які визначають, наприклад, характер голосування населення на місцевих виборах.

3. **Солідарно-дієвий.** Передбачає політико-психологічну готовність членів групи до спільних дій у великих форматах задля досягнення чи збереження цілей і інтересів своїх великих соціальних груп. Для виходу групи на цей рівень розвитку потрібні зовнішні чинники. Як правило до таких належить загроза інтересам групи, яка сприймається як загроза інтересам кожного її члена.

Лекція 8

Основні детермінанти етнонаціональної психології

План:

- 1. Основні концептуальні напрямки етнопсихологічних досліджень.**
- 2. Психологічні детермінанти етнонаціонального життя: термінологічне розмежування.**
- 3. Проблеми виявлення українського національного психотипу.**

1

Відомо, що відповідність поглядів політика національному менталітету і культурним традиціям народу є важливою умовою підтримки людьми його соціально-політичних і економічних проєктів. Диференціація політиків за культурно-національним принципом „свій-чужий” часто має вирішальне значення при самовизначенні виборців під час голосування. В свою чергу „вбудованість” політика в національно-культурний контекст визначається саме відповідністю його ідеологічної програми та іміджу особливостям національного характеру і національної ідеї. В цьому контексті важко уявити собі довготривале існування на політичній арені лідера, який дисонує з національним характером і національною ідеєю.

Під час формування психіки майбутнього політика величезну роль відіграє колективне несвідоме. Згідно К.Г.Юнга, воно формується з залишків та наслідків колективних переживань етнотипу як певні неусвідомлювані реакції на специфічні умови її існування. Свій прояв ці реакції знаходять в характерних для даного народу універсальних праобразів, які підсвідомо детермінують поведінку і мислення кожної людини, в тому числі і політика. Вчений назвав їх „архетипами”. Ці поведінкові архетипи виникають вже на перших етапах формування етносу. В майбутньому, з плином історичного процесу, вони, безумовно, модифікуються. Проте, завжди зберігається певний поведінковий інваріант, що реалізується на спільній мовній, культурній та морально-етичній основі. Саме цей, прихований „поведінковий шаблон” і визначає ті різниці в реакціях на виклики політичного середовища, які ми фіксуємо у політиків, що належать до різних культурно-національних традицій.

Йдеться про особливості етнічної психології. Сам термін „**етнічна психологія**” використовується в двох основних значеннях: *1) для позначення особливостей психологічного життя етносів, народів та їх індивідуальних представників; 2) для позначення кола питань, проблем, які мають вивчати соціально-політичні науки в сфері психології етносів.*

На донауковому етапі розвитку етнопсихологічних знань робилися спроби з'ясувати існування національних поведінкових відмінностей. Стародавні греки пояснювали ці відмінності переважно зовнішніми впливами: планет, клімату, способу життя тощо. У творі, що приписується Гіппократу, викладена теорія про вплив клімату на характер народів. Фукідид та Страбон наполягали на важливості соціальних умов життя народу в формуванні його характеру і ментальності. Теорія французького філософа Ш.Монтеск'є та німецького філософа І.Гердера переоцінювала вплив кліматичних умов та особливостей ландшафту на формування національної психології. Цей підхід відомий в науці під назвою географічного детермінізму. В середині XIX ст. такі вчені, як К.Г.Ріттер, Ф.Ратцель та Ж.Брюнес, заклали основу т.зв. антропогеографії. Деякі вчені, під впливом складності проблеми, заперечували існування національного характеру взагалі.

Вперше концептуально-цілісна школа етнопсихології виникла в 30-ті рр. XX ст. в США на чолі з О.Кардінером. Основний акцент тут робився на вивченні культурно-психологічних особливостей індивідуальних представників конкретного народу.

Починаючи з 40-50 рр. минулого сторіччя ряд західних дослідників (Л.Снайдер, А.Мартіні, Г.Момзен та інші) порушили питання про необхідність виявлення особливостей соціально-психологічного життя багатоскладових суспільств сучасності. При цьому робився акцент на важливості з'ясування етнопсихологічних та політико-психологічних орієнтацій саме у тих людей, які особливо впливають на життя суспільства під час соціально-політичних кампаній (вибори, референдуми).

Відомий російський вчений Л.М. Гумільов вважав, що етнопсихологія – це наука про зміни настроїв етносу, які проявляються в етнічній історії в залежності від фази етногенезу. За його думкою, у становленні первинного колективу, головну роль відіграє неусвідомлене тяжіння людей певного психологічного складу один до одного (компліментарність). Вчений вважав, що компліментарність не слід відносити до числа соціальних явищ – це суто біологічний феномен. Таке тяжіння є завжди під час становлення етносу. На наступній фазі етногенезу складаються соціальні інститути. На стадії народу компліментарність проявляється як патріотизм.

2

Вперше термін „менталітет” було використано представниками „нової історичної школи”, або „школи анналів” (Л.Февр і М.Блок). під менталітетом вони розуміли колективну психологію „гарячих суспільств” на стадії цивілізації. У сучасній науці загальноприйнятого визначення поняття „менталітет” не існує. Проте, **національний менталітет** можна визначити як *конкретний соціально-психологічний стан нації, що*

втілює в себе результати тривалого впливу на неї природно-географічних та соціально-економічних чинників.

Формуючись історично, менталітет представляє собою сукупність соціально-психологічних рис, суму первинних детермінуючих реакцій, комплекс яких проявляється в усіх сферах життєдіяльності даної людської спільноти. Інакше кажучи, менталітет, це певний поведінковий код того чи іншого народу. Можна визначити найбільш характерні риси менталітету як феномену:

1. Ментальність нації як специфічний спосіб сприйняття та інтерпретації власного внутрішнього світу і зовнішніх умов формується під тривалим впливом культурно-історичних, геополітичних, природнокліматичних та інших факторів. Трансформація цих факторів і визначає напрямок еволюції ментальних настановлень. Але саме ментальність, як цілісний феномен, зберігає код нації і не може змінитися протягом життя одного-двох поколінь.
2. Ментальність не має внутрішньої диференціації на моральну, політичну та інші складові частини. Тому її часто визначають як „душу нації” – те, що пронизує всі сфери життєдіяльності людини.
3. Ментальність нації проявляється в домінуючих життєвих настроях, в характерних особливостях світосприйняття, в системі моральних вимог, норм, принципів і цінностей виховання.
4. Ментальність – спільний „психологічний інструмент” представників конкретної культури, за допомогою якого відбувається упорядкування різноманітних уявлень, їх перетворення в певний тип світогляду.

Найбільш важливим елементом менталітету нації є національний характер. **Національний характер – це сукупність усталених, характерних для даної національної спільноти особливостей сприйняття навколишнього середовища та форм реакції на нього.** Він проявляється в сукупності настановлень та стереотипів поведінки, які репрезентують ціннісне ставлення до світу в культурі, традиціях, звичаях даного народу. І.Лисяк-Рудницький вважав, що національний характер не є чимось абсолютно оригінальним і унікальним, проте є скоріше індивідуальною комбінацією рис, які широко розповсюджені в світі і є спільними для багатьох народів. Звідси – недопустимість т.зв. стереотипізації, за якою психологічні риси нації виводяться з індивідуальних характерів її окремих членів, що неминуче веде до хибного уявлення про національні спільноти в цілому.

Національний характер – складовий елемент і, одночасно, основа психологічного складу нації в цілому, і національної психології як такої. Складна сукупність емоційних

(національний характер) і раціональних (національна свідомість) елементів – це і є менталітет нації. В розвинутих формах соціальності (народ, власне нація) національний характер залишає за собою більш скромну функцію – функцію емоційної підтримки поведінки представників національної групи.

В структурі національного характеру можна назвати декілька елементів:

1. Національний темперамент;
2. Національні емоції;
3. Національні почуття.

Особливе місце в структурі національного характеру належить **національним стереотипам і автостереотипам**. **Національні стереотипи – відносно усталена сукупність уявлень про характерні риси інших національностей, а також певне емоційне ставлення до них**. Поряд з національними автостереотипами (уявленнями про характерні риси власного етносу), етнічні стереотипи є важливими складовими масової та індивідуальної національної свідомості. Схематично і яскраво фіксуючи типові психологічні, моральні, антропологічні та інші особливості представників інших етносів, вони виконують важливу функцію, спрощуючи сприйняття дійсності і допомагаючи орієнтуватися у ситуації міжнаціонального спілкування.

Поняття і явище національних стереотипів тісно пов'язано з поняттям і явищем „сигнального успадкування”. **Сигнальне успадкування – це передача поведінкових навиків нащадкам шляхом навчання через умовний рефлекс наслідування**. Це – механізм, за допомогою якого формуються неповторні комплекси поведінкових навичок. Сигнальне успадкування лежить в основі традиції. Умовні рефлекси передаються від старших до молодших, завдяки чому стереотипи поведінки є формою адаптації до природного, соціального і політичного оточення.

Національна свідомість – це сукупність соціальних, політичних, економічних, релігійних та інших поглядів, які характеризують зміст, рівень та особливості духовного розвитку національної групи.

Національна свідомість більш раціональна порівняно з національним характером, хоча остаточно раціоналізується лише в теоретичних своїх формах. Вона включає в себе відношення групи до різних цінностей суспільства, відображає процес її історичного розвитку, колишні досягнення та нові завдання. Як і будь яка інша форма суспільно-політичної свідомості, національна свідомість представляє собою єдність двох основних складових: буденної і теоретичної свідомості.

Буденна національна свідомість – тісно пов’язана з національним характером і представляє собою побутову, повсякденну національно-етнічну психологію. В структурі буденної національної свідомості можна виділити три своєрідних елемента:

1. Повсякденні потреби, інтереси, цінності;
2. Стереотипні уявлення – елементарні форми та зразки поведінки;
3. Емоційні елементи.

Теоретична національна свідомість – це ідеологія нації, результат систематизації та узагальнення буденних уявлень, настроїв, потреб і вольових устремлінь групи.

Ядром національної свідомості виступає **національна самосвідомість. Це – стрижнева система оціночних суджень і раціонально-ціннісних уявлень, необхідних для відповідного самовизначення людини в духовному і соціально-політичному житті.**

На відміну від національної свідомості, національна самосвідомість є більш індивідуалізованим поняттям, що виражає, перш за все, ступень засвоєння тих або інших компонентів загальнонаціональної свідомості індивідами – членами національної спільноти.

3

Український народ в процесі його розвитку супроводжували, з одного боку процеси поглиблення національної єдності, а з іншого, - формування відмінностей в психіці, культурі, політичному та економічному способах життя за регіональною ознакою. М.С.Грушевський зазначав, що якщо б Галичина і Велика Україна не піклувалися б про взаємне зближення, а йшли власним шляхом, то за 20-30 років вони б створили дві різні національності на єдиній етнічній основі, як серби та хорвати. Дійсно, жителі Наддніпрянщини – це переважно люди східноєвропейської культури і свідомості, адже 10-12 поколінь українців цього регіону співіснували з росіянами в складі Російської імперії. Сучасне ж покоління зрілих галичан (40-50 років), життя дідів і навіть юність батьків яких пройшли в складі Австро – Угорщини і Польщі, хоча і проживали в СРСР, але за своїм світоглядом належали до центральноєвропейської культурної традиції.

Аналіз етнопсихологічних особливостей українців дозволяє виявити і спільні риси їхньої ментальності. Так, за думкою українського культуролога і філософа Д.Чижевського, для української ментальності характерно „крейсування між різними берегами духу: між порядком життя і мислення і анархією життя і мислення”. Головний акцент у виявленні українського національного психотипу робиться більшістю дослідників на „межевості” самої України. На межі двох світів (степ та ліс) народжуються екстремальні ситуації – життя перебуває під постійною загрозою, є проблематичним. Ця постійна загроза вела

українців до вироблення двох типів реакцій: авантюрного і прихованого існування. В українців основним архетипом стає „особливе місце”, „наш край”, в якому можна відчувати єдність власної цілісності („ми-козаки”), а в цілому – власну індивідуальність (неповторне „Я”).

За професором А.Кульчицьким, певні „конфігурації” українського національного психотипу обумовили такі фактори:

1. Географічний – існування в степу породжувало любов до безкінечності, абсолюту.
2. Історичний – вже згадувана пограничність, межевість ситуації та її результати – авантюрний і прихований типи реакцій і моделі поведінки.
3. Соціопсихологічний – селянська структура української нації породила схильність до творіння малих форм соціальності на основі компліментарності, а не на політичних ідеях. Цим спільнотам властиві рефлексивні настанови, спрямовані на самопізнання і на більш адекватне пізнання найближчого оточення.
4. Культур морфологічний – пов’язаний з периферійним положенням України по відношенню до Західної Європи. Три великі хвилі „європейського духу” – римський католицизм з ідеєю порядку життя і мислення, Ренесанс з ідеєю індивідуалізму, і Просвітництво з культом науки – докотилися до України значно послабленими, зі зміненою спрямованістю. Індивідуалізм з апологією експансії людини у зовнішній світ став у українців настановленням на інтенсифікацію внутрішнього життя. Сцієнтизм, який трактував знання як силу для підкорення навколишнього середовища, трансформувався у вчення про знання, що формує людину. Нарешті, можна констатувати відхилення українських настановлень сприйняття світу від предметності до рефлексії.

Тривале перебування України в складі спочатку Російської імперії, а потім і СРСР, призвело до того, що на традиційні психоповедінкові архетипи було накладено „євразійську” матрицю світосприйняття з абсолютною домінантою тотальної покірності по вертикалі, що йде від імперського центру.

В сучасній Україні на рівні національної свідомості діють два різноспрямованих авто стереотипу:

1. Гіпертрофовано-негативний, більш відомий як „комплекс меншовартості (малоросійства)” – визнання частиною населення власної вторинності, залежності від „старшого брата”.
2. Гіпертрофовано-позитивний – провіденційна віра у „велике майбутнє” українського народу на той лише підставі, що він вже настраждався і тепер заслуговує на нагороду від „Бога” чи „Історії”.

Лекція 9.

Психологія масових політичних настроїв. Стихійні форми поведінки в політиці.

План:

- 1. Масові настрої і політична наука.**
- 2. Політична психологія масових настроїв.**
- 3. Загальні механізми стихійної поведінки.**
- 4. Основні суб'єкти стихійної поведінки.**

1

Політичне життя суспільства можна вивчати як мінімум з двох методологічно різних точок зору. Перша, що робить наголос на аналізі політичних інститутів, ставить в основу розгляд статичних політичних структур і інститутів влади. Друга точка зору, що спирається на аналіз процесуальний, бачить центр вивчення в динаміці політичних процесів, звичайно, обумовлених спонтанною активністю широких мас суспільства, детермінованої такими факторами, як власна політична психологія і, насамперед, власні політичні настрої мас. Перша позиція найбільш адекватна при вивченні стабільних соціально – політичних систем. Друга – при дослідженні швидко мінливих ситуацій із розмитим впливом інститутів влади. Ситуації другого роду звичайно визначаються поняттям «перехідного» політичного процесу. Правомірним є застосування такого поняття і стосовно сучасної України.

Масові настрої є тісно пов'язаними з такими поняттями політичної науки, як: «політична свідомість», «політична культура», «політичне поведіння». Так, масові настрої виступають як стрижень, «ядро», що організує «поле» масової свідомості. Настрої є своєрідним провісником такого важливого компоненту політичної свідомості, як суспільна думка. Вони є однією з перших реакцій політичної свідомості, її первинним оцінним, а іноді і безпосередньо діючим компонентом.

Можна констатувати наявність трьох видів зв'язків між політичною культурою і масовими політичними настроями:

1. Політична культура, як більш широке явище, ніж політична свідомість, включає останню разом із настроями, що виступають як основа актуальної політичної свідомості.
2. Настрої входять у політичну культуру як не завжди усвідомлювані компоненти колишніх, зруйнованих або витиснутих варіантів політичної свідомості – у виді соціально – політичної пам'яті суспільства, як нашарування колишніх політичних систем, як елементи традицій.
3. Масові настрої входять у політичну культуру як можлива основа майбутніх ідеологічних побудов, як прообраз майбутньої політичної свідомості і, можливо, майбутнього варіанту політичної системи.

Найбільш тісно масові політичні настрої зв'язані саме з політичною поведінкою – вони виступають одним з істотних механізмів, що визначає її.

Таким чином, роль масових настроїв полягає в тому, що це один зі стрижневих механізмів політичних процесів, вплив яких простежується наскрізним шляхом: від зовнішніх умов, крізь їхню внутрішню оцінку, крізь політичну свідомість і політичну культуру – на політичну поведінку. У цілому ж, всі основні компоненти політичної системи так чи інакше пов'язані з масовими настроями. Держава – оскільки вона змушена рахуватися з такими настроями і містити в собі визначені інститути впливу на них. Політичні партії – оскільки вони формуються на основі і для вираження тих або інших досить масових настроїв. Ті ж причини зв'язують настрої з громадськими організаціями. Однак, особливе значення настрої мають для такого важливого компонента політичної системи, яким є масові суспільно – політичні рухи. Виникнення і розвиток таких рухів необхідно пов'язувати з недостатньо усвідомленими, стихійними факторами.

2

У політико-психологічному вимірі масові політичні настрої – це однорідна для досить великої кількості людей складна сигнальна реакція, що відбиває задоволення або незадоволення загальними соціально – політичними умовами життя, а також суб'єктивну оцінку можливості реалізації соціально – політичних домагань.

Виникнення масових політичних настроїв пов'язане із взаємодією двох факторів: 1) об'єктивного, предметного (реальна дійсність), і 2) суб'єктивного (різні уявлення людей про реальну дійсність, різні її оцінки у світлі інтересів і потреб).

Розвиток масових політичних настроїв, як правило, носить циркулярний характер, що нагадує своєрідне «емоційне кружляння»: ті самі настрої, що мають загальну основу (звичайно, саме незадоволені соціально – політичні домагання) відтворюються за визначеним циклом знову і знову. Цикл розвитку масових настроїв, зазвичай, включає п'ять основних етапів: від зародження настроїв – через їхнє нагромадження і кристалізацію – до максимального підйому, що виявляється в політичних діях – потім до спаду настроїв, а в останньому випадку, протягом часу – до нового підйому. Суб'єктом політичних настроїв є маса як сукупність людей, згуртованих загальними переживаннями.

Зароджуюча в окремих групах і стратах, настрої надзвичайно швидко поширюються і самі формують масу як свого суб'єкта. Так, наприклад, у ході революцій «робоча маса» може швидко перетворитися на масу – «більшість всіх експлуатованих». Особливо яскраво це виявляється в ході радикальних політичних змін, політичних криз. У більш спокійних ситуаціях, коли в межах політичної системи функціонують різноманітні

не надто виражені настрої, їхній суб'єкт представлений відносно локально. У найбільш конкретному вираженні – у виді юрби.

До основних *функцій масових політичних настроїв* необхідно віднести:

1. **Функцію суб'єктивного забезпечення динаміки політичних процесів.** Дана функція здійснюється через політико-психологічну підготовку, формування і мотиваційне забезпечення політичних дій досить великих людських спільнот.
2. **Функцію формування суб'єкта потенційних політичних дій.**
3. **Функцію ініціювання і регуляції політичної поведінки** за допомогою відповідних варіантів настроїв (наприклад, що ведуть до модифікації політичної системи).
4. **Функцію стратегічної політико-психологічної оцінки** (формується довгострокове відношення до політичної реальності, спосіб її осмислення).

У загальному виді, під масовим політичним рухом розуміється поява і широке функціонування таких політичних сил, що намагаються змінити існуючі умови життя в суспільстві або закріпити їх шляхом впливу на політичні інститути або ж шляхом широкої боротьби за владу. Рух – це завжди якесь спільне прагнення людей до реалізації загальної мети. Основою для появи такого масового прагнення є наявність визначених масових політичних настроїв. *Ліворадикальні рухи* вбачають перспективи виходу в досягненні нових, ще більш високих домагань, яким підкоряють свою поведінку, спрямовуючи її на заперечення минулого і руйнування існуючого порядку заради якогось бажаного майбутнього. Для того, щоб подібні настрої стали масовими, звичайно необхідно, по – перше, щоб розрив домагань і реальності був очевидний, а по – друге, не залишав надій на швидке поліпшення ситуації. Масові настрої такого роду, звичайно, спрямовані в майбутнє, обґрунтовуючи необхідність радикальних дій новими домаганнями або новими можливостями реалізації потреб («...хто був ніким, той стане всім»).

Масові настрої, що лежать в основі *реформістських рухів*, формують суб'єкт політичного поведіння особливого роду – суб'єкт відносної політичної стабільності. За своєю політико-психологічною суттю - це еволюційні рухи: дії, залучених до них мас спрямовані звичайно на поступове удосконалювання соціально – політичної системи при збереженні її в цілому, стабільному стані. Особливостями настроїв, що лежать в основі реформістських рухів, є, по – перше, помірковано – негативна оцінка реальної ситуації, а по – друге, настільки ж помірною позитивна оцінка можливих у майбутньому змін. Останнє визначається конкретними очікуваннями не принципово нових, а лише великих можливостей реалізації поступово зростаючих домагань у рамках існуючої політичної системи.

В основі *праворадикальних рухів* звичайно лежать настрої крайнього невдоволення реальною ситуацією і позитивною оцінкою такої потенційної ситуації, що пов'язана з реставрацією старих, традиційних і апробованих домагань і випробуваних можливостей їхнього досягнення. Це критичні стосовно сьогодення, але оптимістичні у відношенні минулого і перспектив його повернення настрої.

Виступаючи як механізм ініціювання і регуляції політичної поведінки, настрої, опановуючи масами, можуть вести до змін у стрижневій ланці політичної системи – в інститутах і функціях влади і політичного керування. На практиці це звичайно викликає зміни в державному устрої, пов'язані з формою правління, зі зміною влади, зі значними політичними реформами або навіть зміною політичного ладу (Чилі, Іран, СРСР).

3

Стихійна політична поведінка значних мас людей – це неорганізована, але аналогічна реакція великої кількості людей на виклики, що поступають від політичного середовища.

До найбільш загальних *механізмів політичної поведінки* необхідно віднести:

1. «Циркулярну реакцію» - та або інша емоція, підхоплюючись іншими людьми, звичайно повертається до вас як би по колу. Так вона може циркулювати визначений час, і це – перший етап формування емоційної спільності. Процес циркуляції може перериватися, і тоді емоція поступово зникне. Однак, при включенні в спільність нових людей вона буде щораз, як би відтворюватися заново. Це відбувається в тих випадках, коли емоція і її привід досить актуальні і значимі для людей. Тим самим забезпечується другий етап:
2. «Емоційне кружляння» - спільності, що стихійно склалися, та або інша емоція як би ходить по колу, безупинно підтримуючи і підсилюючи сама себе. Це етап емоційної самопідтримки такої спільності.
3. „Поява нового загального об'єкта уваги, на якому фокусуються емоційні імпульси, почуття й уяви людей. Якщо спочатку загальний об'єкт інтересу складав збудливу подію, що викликала емоційну реакцію й утримувала біля себе людей, то на даному етапі новим об'єктом стає образ, створюваний у процесі «емоційного кружляння» і спілкування членів спільності. Цей образ – подукт спільної творчості, він усіма розділяється і дає загальну орієнтацію, виступаючи як об'єкт – збудник спільної поведінки. Виникнення такого, як правило, уявлюваного, віртуального об'єкта стає фактором, що згуртовує спільність у єдине ціле.
4. *Активізація членів спільності* через додаткове стимулювання, шляхом порушення імпульсів, що відповідають загальному уявному об'єктові. Таке стимулювання,

звичайно, здійснюється на основі прямого вселяння. Здійснює його лідер спільності. Тим самим, він безпосередньо спонукує членів спільності до конкретних, потрібних йому дій. Або, за відсутності такого лідера, цілеспрямованого спонукання не відбувається, і спільність сама, стихійно знаходить для себе об'єкт власних безпосередніх дій.

4

До основних *суб'єктів стихійних форм поведінки* в політиці можна віднести:

- Юрбу;
- «Зібрану публіку»;
- «Незібрану публіку».

Юрба – це контактна, зовні неорганізована спільність, що відрізняється високим ступенем конформізму складових її індивідів, що діють вкрай емоційно й одноставно.

Характерними рисами будь-якої юрби є:

1. Стійкий психологічний зв'язок, що поєднує людей.
2. Деіндивідуалізація, внаслідок якої в людей зростає схильність до наслідування.

Особливу силу юрбі додає наявність конкретних опонентів. За словами Б. Поршнева, юрбу часом робить спільністю тільки те, що вона «проти» «них».

У політико-психологічній літературі виділяють **чотири основних типи юрби:**

- А). *Випадкова юрба*. Основною емоцією тут, найчастіше, є цікавість.
- Б). *Експресивна юрба*. Сукупність людей, що спільно виражають радість або горе, гнів або протест.
- В). *Конвенційна юрба*. Керується якимись правилами у своєму поведженні. Звичайно, така юрба збирається з приводу події, оголошеного заздалегідь –політичного мітингу. Але така юрба залишається «конвенційною» лише до визначеного моменту.
- Г). *Діюча юрба*. Отут виділяється ряд підтипів – агресивна юрба, панічна юрба, заколотна, революційна тощо.

Політична поведінка юрби, у принципі, цілком піддається контролю і керуванню. Однак, це ефективно до визначеного ступеня. Головна суть подібних методів керування юрбою – у зворотній трансформації видів і різновидів юрби, у їхній редукції до нижніх рівнів.

«Зібрана публіка» - це скупчення людей, яких об'єднує певне переживання або зацікавлених тим самим предметом. Ця загальна зацікавленість і поляризація настанов навколо того самого предмету або події – основа її відокремлення. Наступною рисою є готовність до реагування деяким спільним чином. Це подібність настанов, орієнтацій і

готовність до дії – основа існування публіки. Зібрана публіка дуже швидко може трансформуватися в юрбу.

«Незібраною публікою» є, наприклад, читачі тих самих газет. У російському варіанті можна говорити про «аудиторію НТВ». З зовнішньої т.з., незібрана публіка – це усього лише «поляризована маса», тобто велике число людей, мислення й інтереси яких орієнтовані ідентичними стимулами в одному напрямку, і які поводяться подібним образом. Ця подібність може виявлятися не тільки в побутових, але й у більш соціально важливих питаннях – в ідеології і політиці. Усякі види «поляризованих мас», являють собою базу для вироблення подібних поглядів, готовності до некритичного сприйняття визначеної інформації.

Лекція 10

Психологія політичного насильства.

План:

1. Політичне насильство: умови виникнення й основні види.
2. Радикалізм і екстремізм у політичному процесі.
3. Психологічні основи війни на рубежі XX – XXI ст.
4. Тероризм: психологія політичної деструктивності.

1.

У сучасній науці існує величезна кількість теорій, що намагаються дати відповідь на питання про природу насильства взагалі і політичного насильства зокрема. Спектр пояснювальних моделей, пропонованих цими теоріями, надзвичайно широкий – від переконаності в біологічно детермінованому характері агресивності людини, до повної абсолютизації факторів соціального навчання і виховання в її виникненні. Швидше за все, варто дотримуватись якоїсь середньої лінії в поясненні джерел і причин виникнення феномена людської агресії. Агресивність людини, без усякого сумніву, має у своїй основі біологічні характеристики і є однією з проявів інстинкту самозбереження. У той же самий час, не можна не враховувати і те, що найважливішими стимуляторами агресивного поведіння людини і колективу є ті або інші стереотипи сприйняття навколишньої дійсності, а більш конкретно – інших колективів і індивідів, що не належать до «своїї» групи. Подібні стереотипи носять, поза всяким сумнівом, соціальний характер, а їхнє тривале тимчасове існування пояснюється винятково факторами передачі культурної інформації в процесі соціалізації індивіда (іншими словами - соціальним навчанням).

З наукового погляду, **соціальне насильство – це інструмент і механізм, який виконує функцію перерозподілу матеріальних і не матеріальних ресурсів і тим самим дозволяє вибудовувати власне соціальні структури, особливе місце серед яких згодом зайняла держава.** Історично розвивалися й удосконалювалися не тільки знаряддя праці, але й арсенал засобів і форм насильства, його специфічна організація і пов'язані з ним відносини. Держава сконцентрувала у своїх руках армію, поліцію, податкові служби, приборала монополію на насильство, освятивши власну діяльність як єдино припустиму і можливу. Об'єктивно виникли й одержали прискорений розвиток нефізичні форми насильства, без яких немислима сучасна цивілізація: податкова і фіскальна політика, різні регулятивні функції держави тощо.

Насильство, як спосіб примусу властиве будь-якому суспільству. Насильство в політиці використовувалося завжди і навряд чи колись від нього вдасться цілком відмовитися. До умов, за яких насильство стає частиною офіційної політичної ідеології і практики, необхідно віднести наступні:

1. **Світоглядні**, що затверджують “збоченну” природу людини, яка важко підкоряється раціональним доводам.
2. **Специфічний погляд на сутність історичного процесу**, у якому останній репрезентується як хаотичний, такий, що потребує врегулювання силовими засобами.
3. **Домінування месіанських ідей** у масовій свідомості.
4. **Ідеократичний характер** правлячого режиму тощо.

Серед основних *видів політичного насильства* необхідно назвати такі:

1. **Колективне структуроване** насильство. Основними суб'єктами тут є армія, поліція, міліція. Насильство в даному випадку легітимує держава. Усім соціальним інститутам такого роду властивий феномен зниження почуття індивідуальної відповідальності і деіндивідуалізація.
2. **Колективне неструктуроване** насильство. Це повстання, бунти і тому подібні масові дії. Почуття індивідуальної відповідальності в учасників даного типу дій набагато вище, ніж у тих, хто втягнутий у насильство структуроване.
3. **Індивідуальне структуроване** насильство. Прикладом можуть бути відносини між васалом і сюзереном. Ці відносини припускають особисту лояльність і право сюзерена на насильство стосовно васала. Участь у подібному роді насильства дозволяє не почувати відповідальності за наслідки своїх дій. Суспільство, регулюючи індивідуальне структуроване насильство, максимально чітко визначає, що стосовно кого й у яких випадках можливо, а що - ні.
4. **Індивідуальне не структуроване** насильство. Це найбільше особистісно детерміноване з усіх розглянутих вище. Прикладом може бути індивідуальний терор або окремі спалахи індивідуальної агресії, мотивованої тими або іншими політичними подіями.

2

Поняття «**Радикалізм**» (від лат. Radix – корінь) можна представити як *психологічний механізм якісного перетворення політичних процесів, що припускає рішучі і безкомпромісні дії для досягнення цілей*. Це соціокультурний феномен, обумовлений особливостями історичного, релігійного розвитку країни, що виявляється в ціннісних орієнтаціях, стійких формах політичного поведіння суб'єктів, націлених на опозиційність, тотальний, швидкий темп змін, примат силових методів у реалізації політичних цілей.

Радикалізм виконує наступні *функції* в політичному процесі:

1. **Сигнально-інформаційна** функція про ступінь неблагополуччя суспільно – політичного середовища.

2. Функція **розрядження** соціальної напруги шляхом виходу невдоволення, що нагромадилося.
3. Функція **тиску** на політичні інститути, підготовку, прийняття і проведення політичних рішень.
4. Функція **корегування** політичного курсу.
5. Функція **стимулювання** корінних політичних змін, інновацій.

Політичний екстремізм можна визначити *як прихильність в ідеях і політиці крайнім поглядам і діям*. Численним різновидам екстремізму властиві загальні риси:

- А) Насильство або його погроза (звичайно збройна).
- Б) Одномірність, односторонність у сприйнятті суспільних проблем, пошуки шляхів, їхнього рішення, фанатизм, одержимість у прагненні нав'язати свої принципи, погляди опонентам.
- В) Бездумне, беззаперечне виконання всіх наказів, інструкцій.
- Г) Опора на почуття, інстинкти, забобони, а не на розум.
- Д) Нездатність до толерантності, компромісів, або ігнорування них.

3

На рубежі ХХ – ХХІ ст. найбільше чітко проявилися ті серйозні зміни в характері ведення воєнних дій, що визрівали протягом декількох попередніх сторіч. Мова йде, насамперед, про те, що війна тепер носить характер не простого збройного протистояння, а має яскраво виражений психологічний характер. Війна початку ХХІ століття носить не тільки яскраво виражений технологічний характер з активним застосуванням засобів масової поразки й електронних технологій – тепер це війна інформаційна, війна технологій гуманітарних.

У широкому змісті слова, **психологічна війна** – *це цілеспрямоване і планомірне використання ворогуючими сторонами психологічних засобів для прямого або непрямого впливу на поведінку супротивника з метою змусити його діяти в бажаних напрямках*. Психологічна війна як реальний політико-психологічний процес спрямована на підірвання масової соціальної бази політичних опонентів, на руйнування впевненості в правоті й здійсненості ідей супротивника, на послаблення психологічної стійкості мас, що знаходяться під впливом опонентів. Кінцевою метою психологічної війни є звернення масової свідомості і масових настроїв від задоволеності і готовності підтримувати супротивників, до невдоволення і деструктивних дій у їхньому відношенні.

Практично, психологічна війна означає переніс реальних бойових дій у сферу повсякденної свідомості. У ній звертаються до емоцій і інстинктів, забобонів і упереджень. Сюди ж відносяться різноманітні соціально – ідеологічні міфологічні конструкції (від міфів про «російського ведмедя» до схожих штампів про «ісламську

загрозу»). Психологічна війна, як неодмінний компонент усякої війни, виявляється у виді т. зв. «спецпропаганди», розрахованої на війська і мирне населення реального супротивника. Приклади подібних вдалих операцій, дотепер є нечисленними.

Сучасним прикладом може вважатися війна США проти Афганістану. Вже за 24 години після подій 11 вересня 2001 року в США приступили до створення структури, що одержала назва «ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЦЕНТР КОАЛІЦІЇ». Центр веде каталогізацію того, що іменується «неправдою Талібана». Робиться це за такою формою, наприклад: «Заява: Талібан звинувачує США в нанесенні ударів по мирному населенню». Факт: «Талібан у дійсності розміщає свої важливі військові об'єкти біля цивільних зон і використовує безневинних афганців у якості живих захисних щитів». При цьому, психологічна війна в період Афганської кампанії спрямована на введення потрібних типів знань у масову свідомість. Так, наприклад, факт уводиться відразу ж з інтерпретацією. Найпростішим видом інтерпретації є вибір того або іншого вербального позначення, наприклад, не війна, а «анти терористична операція», що відразу задає справедливість цієї воєнної дії, а також її обмежений характер.

Найбільш розповсюдженими *прийомами психологічної війни* є:

1. Прийоми **психологічного тиску**. Це багаторазове повторення помилкової тези, посилення на авторитети в сполученні з різними спекуляціями (починаючи від перекручування цитат і кінчаючи посиленнями на неіснуючі джерела); гра цифрами і фактами для створення видимості об'єктивності і точності; тенденційний підбір ілюстративного матеріалу з упором на ефект «дії, що драматизує».
2. Прийоми **прихованого проникнення у свідомість об'єкту впливу**. Це реклама свого (красивого і безтурботного) способу життя, поширення бажаних (звичайно, власних) політичних цінностей і стандартів своєї маскультури через музику, моду, розважальні телепрограми і кінофільми. Сюди ж відноситься масоване поширення слухів і пліток як альтернативи офіційній пропаганді політичного опонента. Ще одна складова частина – конструювання і впровадження в масову свідомість політичних анекдотів, твір псевдофольклорних («народних») приказок і прислів'їв.
3. Прийоми, засновані на схованому **порушенні і перекручуванні законів логіки**. Сюди відносяться підміна тези, помилкова аналогія, висновок без достатньої підстави, підміна причини наслідком і т.п. Психологічна війна такого роду найбільш ефективна стосовно малоосвічених шарів суспільства, схильних приймати на віру спекулятивні конструкції.

4

Поняття «**терору**» (terror – жах) ввів Арістотель для позначення особливого типу жаху, що опановував глядачів трагедії в грецькому театрі. Це був жах перед небуттям,

представленим у ролі болю, хаосу, руйнування. Доктрина перетворення страху в зброяння влади належить якобінцям і докладно викладена у творах Марата. Марат також сформулював найважливішу тезу: для завоювання або утримання влади шляхом залякування суспільства необхідно створити обстановку масової істерії. Головною метою терору є не вбивство конкретних особистостей, а саме вплив на почуття широкого кола людей.

Сучасні американські політологи говорять про виникнення особі «субкультури тероризму», що стала невід'ємним атрибутом «західної цивілізації». Своєрідність нашої епохи виявляється в тому, що саме в період НТР, що зміцнює, здавалося б, раціоналістичні початки життєдіяльності суспільства, як реакція на дегуманізуючі аспекти технічного прогресу, зростає прагнення до вивільнення природних інстинктів людини від їхніх норм, що організують і вимог цивілізації. Це може не тільки поширюватися на сферу життєвих відносин, але й приймати форму політичних почуттів і переживань, виражатися в руйнівних акціях.

Терористичними актами є лише ідеологічно мотивовані дії, що переслідують політичну мету. Орієнтація на політичні замаху як основну форму опозиційного протиборства відрізняє тероризм від масових виступів, типу народних повстань, а також від воєн, з їхніми відкритими боями, військових з'єднань, в ім'я захоплення територій або придушення супротивника. Тактика замахів розділяє опозиційний тероризм і державний терор, що спирається на репресивну діяльність. Відповідно до прийнятого в американській політології, поняттям **тероризм є погроза або використання насильства в політичних цілях окремими особами або групами..., коли такі дії спрямовані на те, щоб уплинути на більше число людей, чим безпосередні жертви.** Таким чином, тероризм – засіб психологічного впливу.

Характерні риси тероризму:

1. Припускає використання насильницьких, у першу чергу, збройних дій.
2. Тероризм за своєю суттю груповий феномен.
3. Тероризм виростає з міжгрупових контактів (завжди є група – ворог).
4. Тероризм завжди оперує демонстративною, знаковою погрозою.
5. Носить міжнародний характер.

Ідеологеми – виправдання тероризму,що найбільш часто зустрічаються:

1. Наш тероризм вимушений.
2. Об'єкт терору непримиренний і шкідливий.
3. Законні методи боротьби неефективні.
4. Ціль виправдує засоби.

Ціль терористів – створення невротичного страху, коли людина або впадає в апатію, або робить дії, згубні для неї. Деморалізовані і залякані люди роблять усе самі, жадають від влади або хоча б схвалюють дії, що цим людям зовсім не вигідні. Іноді, це дії, що вигідні терористам. Лякання створює в суспільстві відчуття всемогутності терористів, беззахисності кожної людини і безсилля влади перед ними. Реальними прикладами можуть бути різні реакції на події 11 вересня 2001 р. у США. ПРИКЛАД 1: Екс – президент США **Б. Клінтон**, виступаючи перед студентами Джорджтаунського університету, заявив, що терор існував у самих США протягом сторіч, і зараз нація просто розплачується за рабство, переселення й убивства величезної кількості корінних американців. *«Ця країна із самого початку йшла шляхом насильства над корінними народами...І от тепер ми розплачуємося за це...»*... ПРИКЛАД 2: Після терактів самим популярним автором на планеті став Нострадамус. На думку психологів, люди звертаються до пророцтв Нострадамуса, що, нібито, мали відносини до терактів у Нью-Йорку (про двох братів, повалених Хаосом) для того, щоб заспокоїтися і набути впевненості в майбутньому. Переконавши себе в тому, що катастрофічні події були передвіщені в минулому, людина підсвідомо знаходить почуття психологічного комфорту, знайшовши в абсурдних і загрозливих речах якусь логіку. ПРИКЛАД 3: Відомий західний інтелектуал **Едвард Саїд** у своїй статті в газеті «Observer», що вийшла 16 вересня, справедливо помітив, що: *«...бомбардування беззахисних цивільних осіб за допомогою F – 16 і гелікоптерів мають ту ж структуру і наслідки, що і звичайні...терористичні акти»*. Таким чином, тероризм 11 вересня включив механізми породження хаосу, що активно почали функціонувати як на рівні свідомості політиків та інтелектуалів, так і на рівні масової свідомості.

У силу зазначених причин, тероризм прямо залежить від інструментарію мас – медіа. Оскільки терористи не можуть безпосередньо розмістити інформацію про себе в мас – медіа, вони і зайняті створенням подій такого типу, від висвітлення яких не можуть відмовитися ЗМІ. Справді, мас - медіа давно вже стали знаряддям у руках терористів – винахід телебачення значно спростив завдання створення масової атмосфери страху завдяки ефектові особистої присутності, що виникає у телеглядача, який спостерігає за черговою терористичною драмою. При цьому, уселяючи почуття жаху в одних, телебачення фактично штовхає на злочин інших, насамперед, людей з хитливою психікою. Так, наприклад, типовий репортаж про терористичний інцидент досягає в США аудиторії приблизно в 40 млн. чол. Якщо припустити, що серед них виявиться хоча б 0,00001% людей із хворобливою, хитливою психікою, для яких ця передача може стати стимулом для здійснення аналогічних дій, то ми одержимо, напевно, принаймні, чотирьох

чоловік – реальних кандидатів в учасники наступного терористичного «шоу». Безумовно, замовчування терактів може дати зворотній ефект – привести до різкої ескалації страху і насильства до того рівня, коли ігнорувати його все рівно стане неможливо. Панічні слухи викликають часом реакцію більш тривожну, ніж реальні масштаби зробленого злочину. Однак, варто бачити різницю між об'єктивним висвітленням терористичної акції, і її фактичною рекламою.

Тероризм – це своєрідна символічна війна, він завжди оперує символічною погрозою. Схема теракту на символічному рівні найчастіше така: **НАПРЯМОК УДАРУ** – атакується символічний об'єкт. **ЦІЛЬ** – психологічний тиск на аудиторію, що набагато більше за масштабом, ніж число безпосередніх жертв. **ПРИКЛАД** – захоплення лікарні в Будьонівську; атака на Всесвітній Торгівельний Центр у Нью-Йорку. Теракт у Нью-Йорку змусив перервати всі інші інформаційні повідомлення, створивши єдину структуру для масового реагування. На психологічному рівні схема цього теракту була така: **НАПРЯМОК УДАРУ** – масова свідомість. **ІНСТРУМЕНТАРІЙ** – породження великого числа вторинних комунікацій, пов'язаних з обговоренням самого теракту.

Нью-йоркський теракт продемонстрував ще одну площину тероризму – його зв'язок з мас – культурою. Спочатку тероризм став сюжетом багатьох кіновитворів, потім він сам використовував це. Тепер радники Буша – молодшого зустрічаються з голлівудськими режисерами і продюсерами, а фахівці ЦРУ вивчають фільми про терористів, щоб знайти нові типи погроз і новий інструментарій.

Основні шляхи боротьби з тероризмом:

1. Ліквідація або хоча б нейтралізація тих соціальних факторів, що активізують тероризм.
2. Формування в суспільстві об'єктивних і точних уявлень про реальні можливості тероризму, уявлень, що виключають панічні або примиренські відносини.
3. Принципова непоступливість шантажу терористів, незаперечна переконуюча демонстрація неефективності обраної ними тактики, підведення терористів до свідомості безглуздості.
4. Створення морального й етичного кодексу журналістів, що висвітлюють терористичні акти.
5. Прийняття державою спеціальних заходів, щоб полегшити прихильникам терористичного насильства відмову від нього і повернення в русло нормального життя.

Лекція 11.

Психологічні проблеми міжнародних відносин.

План:

- 1. Характерні риси сучасних міжнародних відносин: психологічний аспект.**
- 2. Основні напрямки політико-психологічних досліджень міжнародних відносин.**
- 3. Психологічний фактор у зовнішній політиці держав.**
- 4. Прикладне застосування політико-психологічних досліджень у сфері міжнародних відносин.**

1

Говорячи про характерні риси сучасних міжнародних відносин, слід, насамперед, відзначити, що концепція неминучого і непереборного, безперервно триваючого «центрального конфлікту» між двома супердержавами епохи холодної війни (СРСР і США) наклала незгладимий відбиток на тип мислення переважної більшості сучасних політичних діячів країн світу, визначила їхні погляди на економіку, політику, ідеологію, військову стратегію їхніх держав і держав – союзників. «Центральний конфлікт» став на довгі роки віссю системи міжнародних відносин, а «залякування» - розглядалося як одна з ведучих форм зовнішньополітичного впливу поряд із тиском, переконанням, пропагандою і торгом. В умовах сучасного багатополярного світу, а якщо бути точним – однополярного, відмова від старих стереотипів міжнародних відносин, зобов'язаних своєю появою феноменові холодної війни, відбувається повільно, у той самий час як динаміка сучасних міжнародних відносин вимагає якісно іншої психологічної підоснови зовнішньополітичної діяльності держав і окремих політиків. У цих умовах, як ніколи раніше, зростає значення тієї ролі, яку можуть виконувати політичні психологи, застосовуючи свої знання і навички в сфері нормалізації й оптимізації психологічного клімату міжнародних відносин.

Прикладом збереження старих психологічних стереотипів в області міжнародних відносин можуть служити слова А. Шлезінгера – одного із «стовпів» американської зовнішньополітичної доктрини 1980- х рр.: *«Моральна чистота – це область святих, а політики повинні бути, насамперед, діючі»*. Справедливості заради, слід зазначити, що подібну точку зору розділяє значна частина політиків, для яких політика як така є звичайною технікою досягнення успіху. Проте, історія другої половини ХХ ст. свідчить про небезпеку подібної позиції. Не випадково тому, помітною рисою сучасної моделі міжнародних відносин стає формування загально визнаних фундаментальних цінностей і відповідних норм поведінки, що утворюють «кодекс існування», який не вичерпується тільки нормами міжнародного права. Ці норми доповнюються і зміцнюються моральними нормами й оцінками, у першу чергу в тих сферах м.в. у яких гармонійне існування народів перебуває під загрозою ядерної війни. А також зубожіння в країнах «третього світу».

Процес «моралізації» політики прискорюється, таким чином, через два незаперечні факти: 1). Розв'язання ядерної війни ставить під загрозу подальше існування людства; 2). Підтримка миру усе більше переплітається зі зростаючою бідністю в економічно відсталих країнах. Бідність породжує локальні конфлікти серед країн, а також вивільняє почуття ненависті бідних до багатих, що знаходить свій прояв у феномені тероризму.

Сучасна фаза міжнародних відносин характеризується ростом значення світової суспільної думки (а, отже, і психологічного сприйняття світовим співтовариством політичних процесів і реакції на них). При реакції на події міжнародної політики, наслідки яких негативні для світового співтовариства, переважає моральний осуд. Засуджується також однобічна користь, яку черпають розвинуті держави зі співробітництва з країнами «третього світу». Це порушує право даних країн на відшкодування збитку, що вони несуть, наприклад, у зв'язку з т.зв. «витоком мозків» у високорозвинені країни Заходу.

У цілому ж, зростаюча конфліктність і ускладнення структури міжнародних відносин, вихід на зовнішньополітичну арену нових гравців і зниження адаптивної ролі старих стереотипів політичної свідомості – усе це значно підвищує роль психологічних факторів у міжнародному політичному процесі, а, отже, і політичних психологів як таких.

2

Психологія зовнішньої політики держав і міжнародних відносин досліджує ті психологічні компоненти зовнішньої політики, що формуються націями на рівні зовнішньополітичної свідомості, яка відбиває як політичні відносини усередині даного суспільства, з приводу об'єктів зовнішньої політики, так і зовнішньополітичний процес у даній державі, міжнародні політичні відносини в цілому. Психологічні компоненти зовнішньої політики виявляються в зовнішньополітичних діях учасників міжнародних відносин – від націй до конкретних індивідів. Це впливає, у свою чергу, на політичні відносини усередині суспільства й у міжнародні політичні відносини. Одним із важливих постійних об'єктів досліджень є процес прийняття зовнішньополітичних рішень державами в міжнародних кризових ситуаціях.

Традиція вивчення психологічного фактора в міжнародних відносинах є найбільш тривалою в американській, англійській і канадській політології і політичній психології, де більшість досліджень мають практичні виходи в зовнішню політику даних держав. В американській політичній психології, особливо в сучасних дослідженнях сфери зовнішньополітичних рішень, домінують кілька підходів:

1) ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ. Тут основна увага приділяється особистісним особливостям політичних діячів, насамперед – президентам США, розглядається динаміка їхніх потреб і мотивів. Показовою в цьому відношенні є робота *Маргарет Херманн*

«Оцінка особистості на відстані: профіль Рональда Рейгана». На основі контент – аналізу висловлень Р. Рейгана, створений психологічний профіль його особистості: *«Має гіпертрофований націоналізм, сильну потребу у владі, високу здатність концентруватися на поставленій задачі. Слабка потреба в схваленні з боку інших людей і держав, сильне прагнення до влади і низька самооцінка складають синдром «творця імперій». Р. Рейгану властива сильна схильність до стереотипізації і спрощення, некритичному сприйняттю будь-якої інформації, що суперечить його системі переконань. Розділяючи світ на сили «зла» і сили «добра» і ототожнюючи себе з останніми, Р. Рейган дає вихід деяким своїм подавленим до часу емоціям: люті і злості. Твердість мислення Р. Рейгана має прямий зв'язок з відомим спрощенням реальності. У результаті суто виборчого відношення до інформації, сприйняття тільки того, що «упикується» у його власні погляди, у Р. Рейгана формується «тунельне бачення світу».*

2) Ще один напрямок досліджень особистості президентів і інших політичних лідерів формується в роботах учених, що виявляють інтерес до **пошуку «типових» ознак, властивих для політичних лідерів різних рівнів.** Прикладом може служити дослідження **С. Уолкера** *«Мотиваційні основи системи політичних переконань: нове звернення до аналізу концепції операціонального коду».* У своїй моделі він прагне зв'язати воедино ведучі мотиви особистості політичного лідера: потребу у владі, потребу в досягненні мети і потребу в схваленні з визначеними типами системи зовнішньополітичних переконань і політичним поведінням лідера в умовах міжнародної кризи. На цій основі С. Уолкер виділяє політиків двох типів:

1). «ТИП А». Сильна потреба в схваленні як ведучий мотив діяльності, низька потреба у владі і досягненні характеризують систему переконань типу «А». Політик з такою системою переконань вважає, що конфлікт у міжнародних відносинах – явище тимчасове, його джерелом є людська природа. Гарні знання і спілкування, поліпшили б умови для миру. Конфліктів можна уникнути.

2). «ТИП Б». Високі потреби у владі і досягненні, низька потреба в схваленні. Такі політичні лідери в кризі будуть застосовувати тактику «залякування». Їхні домінуючі переконання: основним джерелом конфлікту є агресивні держави. Умовами миру є «залякування», реформа або усунення агресивних держав. Роль конфліктів, при деяких обставинах, досить функціональна. У «ТИП Б» вписуються багато президентів США.

3). **Дослідження впливу «малих груп» у практиці прийняття зовнішньополітичних рішень.** Під «малими групами» тут розуміються спеціальні «мозкові трести» при президентах США – Рада національної безпеки, група по врегулюванню міжнародних кризових ситуацій тощо. Показовою в цьому відношенні є

робота *I. Джейніса «Жертви групового мислення»*. Автор проаналізував чотири явних провали США в зовнішній політиці: Перл – Харбор у грудні 1941 р.; рішення адміністрації Г. Трумена про вступ американської армії в Північну Корею; рішення адміністрації Дж. Кеннеді про висадження в затоці Кочинос (Куба) і рішення адміністрації Л. Джонсона про ескалацію війни у В'єтнаму. Кожне з цих рішень було прийняте в результаті серії дискусій у «малих групах». На думку американського психолога, існує більш ніж випадкова імовірність, що однією з причин помилкового рішення була саме сильна тенденція до згоди, що являє собою мотивацію, яка дає початок усім симптомам групового мислення. Групове мислення, у свою чергу, характеризується погіршенням інтелектуальної діяльності, якості перевірки фактів щодо реальних подій, суджень, що є результатом внутрігрупової згуртованості, «сверхооптимізму», недоліком пильності і шаблонним мисленням відносно «слабості» і «аморальності» їхніх супротивників.

3

Кожен суб'єкт міжнародних відносин при здійсненні своєї зовнішньополітичної діяльності є не тільки носієм визначених образів, настанов, стереотипів, але й виступає як джерело тих самих феноменів політичного життя для своїх контрагентів на міжнародній арені. Будучи учасником міжнародних відносин він стає одночасно і суб'єктом і об'єктом сприйняття. ПРИКЛАД: Франція, беручи участь у висадженні військ у Лівану, не тільки опинилася під впливом образів і стереотипів ліванської ситуації, але й сама стала джерелом такого роду образів і стереотипів для корінного населення.

Настанова суб'єкта міжнародних відносин на об'єкт означає, насамперед, образ цього об'єкта у формі якогось знання, вже зафіксованого свідомістю, емоційне ставлення до цього об'єкта на основі наявного образу і, як результат, – готовність до дії у відношенні до об'єкта. У свою чергу, **образ** виступає у формі зафіксованого знання, тобто як відбита суб'єктом міжнародних відносин картина існуючої реальності, і створює значення об'єкта для суб'єкта, як би «вбудовує» цей об'єкт у ціннісну систему. Тут відбувається порівняння об'єкта з вже наявними у суб'єкта міжнародних відносин еталонами. Так, наприклад, при зіткненні з новими зовнішньополітичними подіями, глава держави співставляє образ цієї події з цілою системою норм і цінностей, що устоялися у нього протягом життя. Він шукає місце, яке ця подія могла б зайняти. Він визначає значення цієї події для себе. Образ – значення, що створює особистісний зміст зовнішньополітичної події, забезпечує можливість вибору дій у відношенні об'єкта.

Поряд з образами в психологічній сфері суб'єкта міжнародних відносин діють **стереотипи** – спрощені уявлення про об'єкт, що мають яскраве емоційне забарвлення, які прямо не впливають із власного досвіду. Стереотип впливає на сприйняття і розуміння

явищ навколишньої дійсності. Він є також неправильним узагальненням. Стереотипи визначають ставлення людини до деякої групи об'єктів. Так, у 1941 р. для американців, особливо західного узбережжя, на повну силу працював стереотип: «Усі японці – вороги». Саме «усі». Механізм дії цього стереотипу був надзвичайно простий. Поняття «японець» втрачало індивідуальне забарвлення. Потрапивши в категорію «японець як тип», конкретний японець ототожнювався у свідомості з категорією «усі японці», а, отже – «ворог», що і спонукало до відповідного поводження у відношенні нього.

Система переконань у значній мірі контролює зовнішньополітичну поведінку. Можна сказати, що вона виконує функцію «здорового глузду», змушує співвідносити практичну користь кожного вчинку, його цінність з емоційним задоволенням. Помилкові сприйняття виникають у ході чинності закону асиміляції і контрасту, відповідно до якого суб'єкт міжнародних відносин інформацію, що підкріплює наявний образ, розглядає як більш вірну, а ту, що відрізняється від його «еталону» розглядає як суперечну і, отже, відкидає її.

Стосовно до зовнішньополітичних форм сприйняття, доцільно говорити про три страти в будь-якому суспільстві. Це, відповідно, керівництво країни, інтелектуальна еліта, і маси. Такий розподіл можливий на підставі двох критеріїв – рівня доступу до інформації і здатності активно впливати на утворення форм сприйняття (тих або інших моделей міжнародного політичного процесу у свідомості людей). **Механізм утворення зовнішньополітичних форм сприйняття** має три основних складових:

1. Досвід соціуму (керівництва, інтелектуальної еліти, мас у тій або іншій пропорції).
2. Ситуація в соціумі.
3. Ситуація за рубежом.

Досвід і ситуація, пройшовши через сито бажань і можливостей інтелектуальної еліти, доходять до керівництва. Керівництво, у якого утворюються форми сприйняття, знову – таки, через інтелектуальну еліту доносить їх, з одного боку, до мас, з іншого боку – до зовнішнього світу. Слід думати, що у формуванні того або іншого образу зовнішньополітичного процесу, вольовий початок, як правило, слабкіше стихійного. ПРИКЛАДИ – невдала спроба Мао Цзедуна поміняти місцями образи США і СРСР у Китаї в 70 – рр. – нові образи ненадовго пережили самого Мао; спроба Сталіна потіснити сприйняття Німеччини як «ворога №1» у 1939 р. після підписання пакту «Ріббентропа – Молотова».

Вплив форм сприйняття настільки величезний, що вони часом заслоняють дійсність, існують всупереч логіці історичного розвитку, визначаючи, при цьому,

зовнішню політику країни. Отже, образ реальності в міжнародних відносинах треба ставити нарівні із самою реальністю.

4

Уже згадане вище ускладнення структури міжнародного політичного процесу за рахунок появи в ньому нових учасників і центрів впливу, неминуче відбилося на підвищенні конфліктності міжнародних відносин і, відповідно, на ефективності традиційних методів раціоналізації конфліктних ситуацій. Безумовно, традиційні методи посередництва в двох - і багатосторонніх переговорах, методи міжнародного впливу на конфліктуючі сторони продовжують зберігати своє важливе значення, але мають потребу в доповненні новими підходами. І тут особливо зростає роль політичних психологів, яких усе частіше залучають для участі в складних процесах медіації. Специфіка *психологічного підходу* до процесів міжнародних переговорів досить, складна, але в ній можна виділити ряд *ключових моментів*:

1. Наголос на взаємодії сторін. Будь-який конфлікт – це завжди результат конкурентної взаємодії, принаймні, двох сторін. Кожне з рішень конфліктуючих сторін розглядається як продукт рішення групи з урахуванням згаданого уже вище феномена групового мислення і головного його результату – зсуву границі ризику до неприпустимо високих меж. Одним із діючих прийомів нормалізації відносин у цих випадках є постановка перед конфліктуючими сторонами якихось «над завдань», що змогли б замінити або «переступити» існуючі границі конфлікту. Прикладом може бути протистояння двох ядерних держав, що загрожує не тільки програшем однієї з них, але й реальною загибеллю всього людства (рамки двостороннього конфлікту – перейдені).

2. Акцент на уявлюваному, а не на реально існуючому конфлікті: почуття, переконання і припущення, які учасники привносять із собою в конфлікт, значать набагато більше, ніж об'єктивна міра розходжень між ними. Упередження можуть змінити звичайні оцінки і конфлікту, і опонента, і самого себе. У даному випадку спостерігається ціла сукупність психологічних феноменів, що ускладнюють досягнення консенсусу: А). Феномен «вибіркового сприйняття» - вибіркова увага до одних компонентів конфліктної ситуації на шкоду іншим; Б). Стереотипні перекручування – спрощення сприйняття дійсності до простих опозицій: «гарне – погане», «чорне – біле», «з нами – проти нас» і т.п. Сюди ж можна віднести т.зв. «перекручування, що приписують,» - «Диявол за них, Бог за нас» і «пророкування, що самовиконуються,». У цих випадках досить часто політичні психологи прибігають до методу «імітаційних ігор». Імітуючи в ігровій формі розвиток того або іншого конфлікту, з'являється можливість передбачити варіанти розвитку реального процесу, а також розкрити його внутрішні, психологічні механізми.

Якщо в грі беруть участь представники сторін – учасниць конфлікту, то це дозволяє уточнити особливості сприйняття і розуміння ними спірного питання. У свій час була дуже успішною дискусія такого роду між журналістами Сомалі, Ефіопії і Замбії з приводу територіальних претензій цих країн одна до одної (1969). У результаті досягнутого взаєморозуміння нормалізувався тон преси усередині цих країн, заспокоїлася суспільна думка, що і сприяло врегулюванню ситуації.

Якщо ж у грі беруть участь особи, що можуть безпосередньо впливати на ситуацію, то це ставить дослідження на грань прямого впливу психологів на політику. Так, на п. 1970-х рр. у Лондоні (Лондонський центр дослідження конфліктів) була проведена серія зустрічей представників керівництва грецької і турецької громад на Кіпрі в зв'язку з загостренням положення на острові. Група психологів розробила «правила гри» і умови зустрічей, а також утримувала учасників від взаємних образ, допомагала повніше і точніше сприймати ситуацію і позиції один одного. Тим самим, реально була підготовлена платформа для висновку угоди про врегулювання справ на острові.

3. Упор на взаємини. Тільки постійні контакти конкуруючих сторін дозволяють зжити національні й інші стереотипи в сприйнятті один одного.

Ми вже говорили про те, наскільки велика роль політичних психологів у веденні так званої «психологічної війни». Зараз уже не секрет, що дані розвідки про наміри супротивника рідко говорять самі по собі, а скоріше вимагають інтерпретації. Правильній інтерпретації перешкоджає психологічна і міжособистісна динаміка індивідуальної і групової поведінки. Поліпшення якості попередження криз вимагає не тільки більшої і кращої інформації, але також і поліпшення якості використання й оцінки цієї інформації. Тому вже з 1969 р. Конгрес США, насамперед сенатська комісія з інформаційних справ, установив робочі контакти з політичними психологами. Серед найбільших центрів політичної психології, що займаються спецпроектми в області зовнішньої політики, можна назвати *Центр стратегічних і міжнародних досліджень Джорджтаунського університету і Гарвардську групу політичних психологів.*

Література:

1. Андреев А.Л. Политическая психология. – М.: Весь Мир, 2002. – 240 с.
2. Головатий М.Ф. Політична психологія. – К.: МАУП, 2001. – 136 с.
3. Корнев М.Н., Слюсаревський М.М. Про історію політичної психології, її предмет та завдання на сучасному етапі суспільного розвитку //Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави. – К., 1995. – С.40-42.
4. Московичи С. Век толп: Исторический трактат по психологии масс /Пер. с фр. Т.П. Емельяновой – М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. – 477 с.
5. Ольшанский Д.В. Основы политической психологии. – Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 496 с.

6. Ольшанский Д.В. Массовые настроения в политике. – М.: Наука, 1995. – 365 с.
7. Очерки современной политической психологии Запада. – М.: Наука, 1989. – 200 с.
8. Политическая психология лидерства. – Самара: Издательский дом «БАХРАХ», 1999. – Т. 1-2.
9. Почепцов Г.Г. Психологические войны /Отв. ред. С.Л. Удовик. – М.: Рефл-Бук; К.: Ваклер, 2000. – 460 с.
10. Хамаза Э. Проблемы избранности и национально-религиозной терпимости в социальной психологии и психологии религии //Вестник МГУ. – Сер. 7 Философия. – 2001. - №3.

Зміст

<i>Передмова</i>	C.3
Лекція 1. Предмет і метод політичної психології	C.4
Лекція 2. Витоки політико – психологічних досліджень	C.11
Лекція 3. Психологічні основи політичної соціалізації і ідентифікації особистості	C.19
Лекція 4. Політична влада як об'єкт політичної психології	C.29
Лекція 5. Політична психологія особистості	C.38
Лекція 6. Психологія малих груп у політиці	C.47
Лекція 7. Психологія великих груп в політиці	C.53
Лекція 8. Основні детермінанти етнонаціональної психології	C.57
Лекція 9. Психологія масових політичних настроїв. Стихійні форми поведінки в політиці	C.64
Лекція 10. Психологія політичного насильства	C.70
Лекція 11. Психологічні проблеми міжнародних відносин	C.78